ESTUDI DELS VALERI MÀXIM L-35 i L-36 (AHCB). CÒPIA I MODEL D'UN MATEIX TEXT*

GEMMA ESCAYOLA RIFÀ**

L'article neix de l'interès històric, codicològic i artístic que desperten dos manuscrits, el ms. L-35 i el ms. L-36, conservats a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (AHCB). Aquests còdexs són dues còpies del Valeri Màxim arromançats pel frare Antoni Canals, que contenen caplletres il·luminades. El ms. L-36 és el més antic, està datat del 1395 i és un treball valencià. El ms. L-35 és del 1408 i es tracta d'un còdex de factura barcelonesa. El fet insòlit és que documentalment sabem que el ms. L-36 (1395) va servir de model al ms. L-35 (1408) i que, encara avui dia, tots dos es conserven al mateix fons arxivístic. A més d'aquests dos Valeris, cal considerar un tercer còdex, el manuscrit ms. 7540, que es conserva a la Biblioteca Nacional de Madrid (BNM), car alguns autors creuen que es podria tractar de l'exemplar en llatí a partir del qual Frare Canals féu la seva «traducció».

Introducció al Valeri Màxim: l'autor i les diferents versions que circulaven a Europa

Valeri Màxim,[1] autor romà del segle I dC, és conegut gràcies a la seva obra *Dictorum factorumque memorabilium*, de la qual es conserven encara a les

* L'article que es publica a continuació té l'origen en un dels treballs de recerca realitzats dins del marc dels programes de doctorat de la Universitat de Barcelona. En aquesta nota voldria expressar els meus sincers agraïments a un seguit d'investigadors que m'han ajudat en la meva tasca de recerca, entre ells la doctora Rosa Terés, la doctora Rosa Alcoy, la doctora Gemma Avenoza i el senyor Sebastià Riera.

** Doctoranda en història de l'art, Universitat de Barcelona.

1. Sobre l'autor, l'obra original i el context en què fou escrita, consulteu el pròleg de la traducció de R. COMBES del *Valère Maxime. Faits et dits mémorables*, llibres I-III, París, Les Belles Lettres, 1995, p. 7-84.

biblioteques europees nombrosos exemplars. El text tingué una àmplia difusió a través de les còpies medievals que en realitzaren nombrosos escrivents; entre ells destaquen Mateo de Westminster, Radulfo de Diceto, Lupo de Ferrières, Heiric d'Auxerre, Fulberto, Lohannes Sarasberiensis, Vincentius Bellouacensis o Juan d'Andrea.[2] Però aquestes còpies no estan exemptes de comentaris i, per tant, en molts casos el text es veu adulterat. Aquests canvis realitzats a l'escrit original, en llatí, ajuden a trobar el model literari del qual es parteix. Per aquesta raó, quan es parla d'un Valeri Màxim en concret cal conèixer de quina versió es tracta, per tal de poder-ne fer l'arbre genealògic. Les adaptacions de l'escriptor llatí que varen fer fortuna foren les romancejades en les diferents llengües: des de les primeres versions realitzades a Itàlia de la mà d'Accurso de Cremona (1321-1337) o d'Andrea Lancia (*ca.* 1350) fins a les traduccions franceses de Simon de Hesdin i Nicolas de Gonesse (1375-1401).

A la península Ibèrica[3] la primera versió del Valeri Màxim en romanç docu-

2. F. Martín Acera, *Valerio Máximo: Hechos y dichos memorables*, Madrid, Akal, 1988, col·l. «Clásica», núm. 14, p. 35.

3. Sobre les versions en romanç a la península Ibèrica, remeto als diferents estudis de G. Avenoza, «La traducción del Valerio Máximo del ms. 518 de la Biblioteca de Catalunya», *Revista de literatura medieval* (Madrid, Gredos), núm. ii (1990), p. 141-158 (separata); G. Avenoza, «Traducciones y traductores. El libro de Valerio Máximo en romance», a Mercedes Brea i Francisco Fernández Rei (coord.), *Homenaxe ó profesor Constantino García*, Santiago de Compostel·la, Departamento de Filoloxía Galega, 1991, p. 221-229; G. Avenoza, «Tradición manuscrita de la versión castellana de los Dichos y Hechos Memorables de Valerio Máximo», *Literatura medieval*, vol. iii, *Actas do IV Congresso da Associação Hispânica de Literatura Medieval: Lisboa, 1-5 Outubro 1991; organição de Aires A. Nascimento e C. Almeida Ribeiro*, Lisboa, Cosmos, 1993, p. 43-47 (separata); G. Avenoza, «Traducciones del Valerio Máximo en la Edad Media Hispánica», a Luis Charlo Brea (ed.), *Reflexiones sobre la traducción: Actas del 1er Encuentro Interdisciplinar Teoría y Práctica de la Traducción, Cádiz del 29 de marzo al 1 abril de 1993*, Cadis, Servicio de publicaciones Universidad de Cádiz, 1994, p. 167-178 (separata); G. Avenoza, «Antoni Canals i la traducció de Valeri Màxim. Una primera aproximació», a Carlos Romero i Rossend Arqués (cur.), *La cultura catalana tra l'Umanesimo e il Barocco: Atti del V Convegno dell'associazione italiana si studi catalani (Venezia, 24-27 marzo*), Pàdua, Programma, 1994, p. 89-102 (separata); G. Avenoza, «La recepción del Valerio Máximo en las Coronas de Castilla y Aragón en el medievo», *Evphrosyn: Revista de Filologia Clássica* (Faculdade de Letras de Lisboa, Centro de Estudios clássicos), nova sèrie, vol. xxvi (1998), p. 241-252 (separata); G. Avenoza, «El paper d'Antoni Canals en la traducció catalana de Valeri Màxim», *Bulletin of Hispanic Studies*, núm. lxxvii (2000), p. 339-357 (separata); G. Avenoza, «Antoni Canals, Simon de Hesdin, Nicolas de Gonesse, Juan Alfonso de Zamora y Hugo de Urriés: lecturas e interpretaciones de un clásico (Valerio Máximo) y de sus comentaristas (Dionisio de Burgo Santo Sepulcro y Fray Lucas)», a Tomàs Martínez Romero i Roxana Recio (cur.), *Essays on medieval translation in the Iberian Peninsula*, Universitat Jaume I i Creighton University, 2001, ed. 2002, col·l. «Estudis sobre la traducció», núm. 9, p. 45-73 (separata).

mentada és la traducció del frare Canals[4] *ca.* 1395. Canals escriví una única adaptació en llengua catalana o valenciana, com afirma el religiós. D'aquesta versió en coneixem la data exacta, gràcies a una carta que el cardenal de València va adreçar als consellers de Barcelona enviant-los el dit manuscrit el 15 de desembre del 1395, cosa que suposa que el text ha de ser una mica anterior en el temps. Però també hem de tenir present el comentari de Canals quan afirma que «él tret de latí e nostra vulgada lengua valenciana, axí breu com he pogut, jatse sia que altres lagen tret en lengua catalana»;[5] és a dir, Canals ens informa que abans d'ell ja existia una versió arromançada en català del Valeri Màxim, de la qual no es coneixen exemplars. Per a la traducció castellana es partí de dues còpies en romanç, però de llengües diferents: d'una banda, l'escriptor Juan Alfonso Zamora (1418-1419) se serví del model de la traducció catalana de Canals, i, d'una altra, Hugo de Urriés (1467) seguí la traducció francesa.

De totes les possibles còpies dels *Dits y fets* de Valeri Màxim, actualment es coneixen deu volums amb la traducció catalana i un amb la traducció castellana a partir de l'original de Canals.[6]

El còdex del qual parteix el nostre estudi és el ms. L-35 de l'AHCB,[7] que és una còpia literal de la versió feta pel frare Canals cap a 1395. Aquest origi-

4. Sobre la persona d'Antoni Canals, vegeu J. M. Coll, «El Maestro Fr. Antonio de Canals, discípulo y sucesor de San Vicente Ferrer», *Analecta Sacra Tarraconensia*, vol. xxvii, Barcelona, Balmesiana, 1954, p. 9-21; «Antoni Canals», dins el *Diccionari d'història eclesiàstica de Catalunya D-O*, vol. ii, Generalitat de Catalunya, 2000, p. 405-406; A. Rubió i Lluch (ed.), *Documents per a la història de la cultura catalana medieval*, Barcelona, IEC, 2000, col·l. «Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica», núm. 54, doc. cccli, ccclxii, ccccxvii, ccccclxix, 2 v. (ed. 1908, 1921). Sobre la valoració de Canals com a traductor, remeto als estudis actualitzats, ja citats, de G. Avenoza.

5. J. Puig i Oliver, «Antoni Canals i els clàssics llatins. Notes sobre un ambient», p. 173.

6. Els altres manuscrits castellans, per qüestions d'ordre cronològic, ja queden totalment fora de l'àmbit d'estudi. Sobre la descripció dels diferents volums, remeto a l'estudi de R. Miquel i Planas, *Valeri Màximo dels dits y fets memorables per frare Antoni Canals*, Barcelona, Biblioteca Catalana, 1914, p. xxii- xxvi, 2 v. El filòleg destaca pel seu interès artístic el ms. 92-6-1 de la Universitat de València (caplletres de bon gust, escriptura del segle xv); ms. esp. 10 a la Biblioteca Nacional de França (caplletres ornades, 2a meitat del segle xv), ms. 27 (anc 75) a la Biblioteca Municipal de Perpinyà (inicials decorades, segle xiv).

7. En l'àmbit literari destaca l'aportació de R. Miquel i Planas, «Estudis històrichs y crítics sobre la Antiga Novela Catalana pera servir d'introducció al Novelari Català dels segles xiv a xviii», *Bibliofilia*, vol. i (1911-1914), p. 184-187; R. Miquel i Planas, «El Valeri Màximo en català», *Bibliofilia*, vol. i (1911-1914), p. 602-615; R. Miquel i Planas, «L'Ajuntament de Barcelona y el Valeri Màximo», *Bibliofilia* (Barcelona, Llibreria Verdaguer), fasc. xviii (abril-juny 1915), p. 95-98.

nal de Canals del 1395 també es conserva al mateix arxiu amb la signatura ms. L-36. Segons els estudis de Gemma Avenoza, sembla que l'obra matriu d'aquest últim manuscrit, és a dir, del ms. L-36, seria un còdex conservat a la Biblioteca Nacional de Madrid (BNM) conegut com el ms. 7540. El ms. 7540 és un Valeri Màxim en llatí, amb els comentaris de frare Lucas (de l'orde dels predicadors), i hom pensa que deu provenir d'un taller avinyonès. D'aquesta manera ens trobem davant d'un dels poquíssims casos en els quals es pot establir una filiació quasi directa entre l'original (ms. 7540, BNM), el model (L-36, AHCB) i la còpia (L-35, AHCB).

El text del Valeri Màxim s'inicia amb un breu pròleg que introdueix l'obra, tot seguit comencen els diferents llibres, deu llibres en origen, però dels quals sols es copiaren els nou primers. Cada llibre està format per un nombre de capítols diferent que tenen una unitat temàtica comuna, tot i que no s'agrupen sota un mateix títol, i una estructura similar en dues parts: en la primera s'expliquen els *exempla* romans, i en la segona, els fets i models d'altres llocs.

El primer llibre (VII capítols) tracta sobre la religió i de com els homes són respectuosos o no amb els déus. El segon llibre (V capítols) parla sobre el combat i el comportament que els homes han de mostrar al camp de batalla. El tercer llibre (VIII capítols) explica, a partir d'exemples, les qualitats que ha de tenir un home per ser noble i, alhora, els costums negatius a evitar. El quart llibre (VIII capítols) uneix dos temes importants, un s'encamina cap a les virtuts equilibradores com la moderació, la temprança i la continència, entre d'altres, mentre que un segon argument són les relacions personals, tant d'amistat com de parella. El cinquè llibre (X capítols) està dedicat a la clemència i a la humanitat envers els desconeguts, i també al país i a la família. El sisè llibre (IX capítols) tracta sobre la justícia i la fidelitat al bé públic, posant com a exemple la convivència entre esclaus i senyors, així com les relacions matrimonials. El setè llibre (IX capítols) parla sobre la felicitat i el bé en contraposició amb els qui obren malament i generen insatisfacció. El vuitè llibre (XVI capítols) gira entorn de la justícia i els judicis, els casos de falsos testimonis, de criminals, del mal ús de saber parlar i actuar en públic... El novè i últim llibre (XVI capítols), Valeri el dedica a tota una sèrie de vicis com són la luxúria, la ira, l'avarícia, la supèrbia, etc., típics de l'ésser humà.

La difusió del Valeri Màxim en terres catalanes

La revaloració del Valeri Màxim en època medieval s'ha de relacionar amb el renaixement de la cultura clàssica dintre del territori cata-

là.[8] L'estudi de la seva recepció i divulgació es pot fer a través de les fonts documentals publicades que tenim a l'abast, com inventaris, àpoques, etc.

Entre les notícies de caire documental relatives al Valeri Màxim destaquen les següents: el 4 de novembre de 1387 el rei Joan rebia de part del frare Pere Corts, de l'orde dels agustins, un *Valerius Maximus*, escrit en paper, que tenia en penyora del noble Pere Boyl, per la suma de 25 florins d'or d'Aragó.[9] Una segona referència és del 6 de novembre de 1398, de Ramon ces Planes, el qual, de part del rei de Sicília, reconeix haver rebut el llibre *Valeri Maximo*,[10] però un altre document sembla demostrar que hi degué haver algun problema, perquè sembla que el 16 d'octubre de 1399 el rei Martí reclama un *Valeri Maximo* (probablement el mateix) en pergamí que es trobava a l'arxiu del rei d'Aragó per donar-lo al seu fill, el príncep Martí, rei de Sicília.[11]

Un deute que reté com a penyora alguns llibres és el del mercader Joan Lobera, el 12 de gener de 1417, que rep d'Alzeas Araus tres llibres entre els quals es troba un Valeri, escrit en romanç, en paper i pergamí, amb coberta de fusta ornamentada amb cuir vermell pilós i amb cinc claus.[12]

També alguns inventaris ens informen sobre la popularitat del Valeri Màxim, com per exemple: l'inventari de llibres de l'abat de Ripoll, Ramon de la Farrés, de 29 d'abril de 1381, on hi ha citat un *Maximi Valerii*[13] (d'un total

8. Sobre el redescobriment de la cultura clàssica a la Corona catalanoaragonesa, remeto a diferents estudis: A. Rubió i Lluch, *El Renacimiento Clásico en la cultura catalana*, Barcelona, Imprenta Jaime Jesús Roviralta, 1889, p. 54-55; A. Rubió i Lluch, «Joan I humanista i el primer període de l'humanisme català», *Estudis Universitaris Catalans* (Barcelona), vol. x (1917-1918), p. 1-117; J. Rubió i Balaguer, *De l'Edat Mitjana al Renaixement. Figures literàries de Catalunya i València*, Aymà, 1948, col·l. «Guió d'Or», p. 100-101; M. de Riquer, «Canals i altres traductors de clàssics i renaixentistes», dins *Història de la literatura catalana*, vol. ii, Barcelona, Ariel, 1964, p. 433-470; J. de Puig i Oliver, «Antoni Canals i els clàssics llatins. Notes sobre un ambient», *Arxiu de Textos Catalans Antics,* núm. 4, Barcelona, IEC, Fundació Jaume Bofill, Diputació de Barcelona, 1985, p. 173-186; L. Badia, *Història de la cultura catalana*, vol. i, *L'esplendor medieval: segles XI-XV*, Barcelona, Ed. 62, 1999.

9. A. Rubió i Lluch (ed.), *Documents per a la història de la cultura catalana*..., doc. cccLxxxix.

10. J. Hernando, *Llibres i lectors a la Barcelona del s. XIV*, col·l. «Textos i Documents», Lleida, Fundació Noguera, 1995, vol. ii, doc. 438. 2 v.

11. A. Rubió i Lluch (ed.), *Documents per a la història de la cultura catalana*..., doc. cccclxviii.

12. Documentació extreta de J. M. Madurell i Marimón, *Manuscrits en català anteriors a la impremta (1321-1474). Contribució al seu estudi*, Barcelona, ANABA (Associació Nacional de Bibliotecaris, Arxivers i Arqueòlegs. Delegació de Catalunya i Balears), 1974, doc. 39.

13. A. Rubió i Lluch (ed.), *Documents per a la història de la cultura catalana*..., doc. ccxlviii.

de 112 llibres). En un inventari parcial, al voltant de 1410, d'un personatge anònim però important, segons es dedueix del document en el qual s'especifica que el noble Manuel de Rajadell demana explícitament que es faci el dit inventari, apareix un llibre anomenat *Veleri* (d'un total de 13 llibres en català inventariats), que es trobava protegit dins d'un cofre, escrit en paper, amb bona lletra i amb les caplletres miniades de blau i vermell.[14] A l'inventari de Ferrer Gualbes, 11-25 de setembre de 1423, es troba a la cambra on el difunt tenia el seu estudi un Valeri arromançat, escrit en paper, amb els caps de pergamí.[15] Segons la documentació, Bertran Ramon Savall, el 21 de maig de 1486, era posseïdor d'un Valeri Màxim (biblioteca de 37 volums).[16] Finalment, a l'inventari d'Antoni Jaume Sapila, mort a mitjan 1492, apareix un Valeri Màxim (d'un total de 76 llibres).[17]

Per tant, sembla que entre les capes altes de la societat (reis, nobles i ciutadans honrats) era força corrent tenir un exemplar del Valeri Màxim a les biblioteques particulars, llibre que, tot i ser escrit per un autor pagà, era usat per religiosos i laics com a llibre d'exemples de models virtuosos a seguir.[18]

Finalment, crec que el document que presento a continuació il·lustra molt bé la importància i l'ús que es féu del Valeri Màxim:

14. La transcripció del document es troba a MADURELL I MARIMÓN, *Manuscrits en català anteriors...*, doc. 47. L'autor precisa en una nota al final de l'inventari que es tracta d'un document que, tot i no presentar una cronologia segura, podria datar-se a l'entorn del 1410.

15. Part de la transcripció del document és al llibre de J. M. MADURELL I MARIMÓN, *Manuscrits en català anteriors...*, doc. 54. Sobre aquest inventari també en parla C. BATLLE a «Las Bibliotecas de los ciudadanos de Barcelona en el siglo XV», a *Livre et Lecture en Espagne et en France sous l'Ancien Régime,* París, ADPF, 1981, p. 15-34 (separata), però la transcripció completa de l'inventari complet és de T. GARCÍA PANADÉS, «Los bienes de Ferrer de Gualbes, ciudadano de Barcelona (hacia 1350-1423)», *Acta Mediaevalia,* núm. 4, any IV, Barcelona, Universitat de Barcelona, Departament d'Història Medieval, 1983, p. 149-204, concretament, p. 181.

16. C. BATLLE, «Notícies sobre les biblioteques dels ciutadans honrats de Barcelona (segles XIV-XV)», *Estudis Castellonencs*, núm. 6 (1994-1995), p. 177-187, concretament, p. 183 (separata).

17. C. BATLLE, «Notícies sobre les biblioteques...», p. 186.

18. Resulta innovadora la visió de Martínez de presentar Canals no com un humanista interessat a transmetre els clàssics, sinó com un religiós que busca en els antics respostes a una doctrina moral. Vegeu T. MARTÍNEZ ROMERO, *Un clàssic entre els clàssics. Sobre traduccions i recepcions de Sèneca a l'Època Medieval*, València, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, i Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998, col·l. «Biblioteca Sanchis Guarner», núm. 42, p. 91-98.

> [...] diu encara Valeri que Xerxes, lexat lo regiment e creximent de son regne e donantse a vicis, perde vergonyosament son regne. encara diu Valeri, en lo primer libre, que Marcho Atilio Regulo ama mes morir per mans dels Cartagineses, contra ls quals era trames per capita de la ost dels Romans, que no volch que la cosa publica de Roma prengues dampnatge, tornant als dits Cartagineses moltes persones riques, jovens e bons cavallers que d ells tenia. e per tal nos volents seguir les petjades de nostres predecessors e los fets d aquells los quals a memoria perpetual per lurs virtuts son dignes de esser posats en istories [...][19]

Aquest text fragmentari s'inclou dintre d'un document de Joan I, redactat al monestir de Sant Cugat del Vallès, el 18 de setembre de 1392, en el qual, tal com es llegeix, el monarca es refereix al Valeri Màxim com un llibre d'exemples antics a seguir al seu temps. Per tant, hem de pensar que el motiu de la gran difusió del Valeri Màxim en època medieval és l'enorme recull d'exemples que conté i que eren coneguts i usats pels governants i la gent noble a l'hora d'explicar i/o justificar la seva actuació.

El Valeri Màxim L-35 (1408, AHCB)

El manuscrit L-35 conté algunes referències antigues manuscrites a part de la bibliografia publicada posteriorment. Miquel i Planas[20] va ser el primer de fer una descripció i investigació sobre el còdex. La seva anàlisi comprèn el material, que és pergamí, les mides (372 × 270 mm), la quantitat de folis (224) i les característiques de l'enquadernació. De l'aspecte artístic, comenta que l'obra presenta «planes orles» i «caplletres miniades».

Una de les aportacions més interessants de Miquel i Planas és la troballa de dos documents d'arxiu[21] que fan referència al Valeri de 1408. Al *Llibre del Consell*[22] consta que els consellers demanaren de copiar el Valeri, per tal que no es fes malbé l'original, i com els racionals s'havien d'encarregar de pagarne el cost:

19. A. Rubió i Lluch (ed.), *Documents per a la història de la cultura catalana*..., doc. CCCCXXI.

20. R. Miquel i Planas, «El Valeri Màximo en català», p. 602-615.

21. Sobre els documents de l'Arxiu Municipal de Barcelona, remeto a S. Riera i Viader, «Les fonts municipals del període 1249-1714. Guia d'investigació», *Barcelona Quaderns d'Història* (Barcelona, Ajuntament de Barcelona), núm. 4 (2001), p. 239-275 (separata).

22. *Llibre del Consell de 1399 a 1412* (AHCB), foli CXII (actualment el material de consulta correspon al còdex IB-I-28, en suport microfilmat, rotlle 19-A, sèrie 28).

> Item com lo Valeri qui ere en la casa del consell se sia trasladat en bells pergamins per tal que sia duplicat el principal sia pus estaluiat, e los Racionals dupten a pendre en compte ço que ha costat, que son quals que XXV o XXX lliures, quel consell hi prouehesca. Acorda lo Consell que tot ço quel dit Valeri haja costat de trasladar e fer, sia pres en compte per los Racionals.

El segon document està extret de la sèrie de Clavaria[23] i explica com Arnau de Tollís rep la suma de 34 lliures i 14 sous per haver copiat un Valeri i uns privilegis i pel material emprat per als privilegis. El text és el següent:

> Item done an Arnau de Tollis Scriua de letra rodona, los quals los honorables Consellers ab albara lur escrit a IX dies de ffebrer del any MCCCCVIII a mi manaren que li pagas per I libre apellat valeri que escriui de letra redona, e per diuerses pergamins de compra, en que escriui de semblant letra los priuilegis de la Ciutat, vltra lo dit valeri, axi com per diuerses Consells de c jurats fo ordonat, segons que en lo dit albara se conte que cobre ab apoca aclosa per en Barthomeu Uidal notari a X dies del dit mes: XXXIIII lliures XIIII sous.

Finalment, també cal destacar l'obra de Miquel i Planas pel fet de ser la primera que mostra fotografies del manuscrit, concretament del pròleg.

El primer historiador a parlar de l'estil del manuscrit és Domínguez Bordona,[24] que l'inclou en el catàleg d'obres pròximes a la mà del miniaturista Rafael Destorrents. Bohigas[25] accepta aquesta proximitat entre l'estil de l'il·lustrador del Valeri i Rafael Destorrents; els seus arguments es basen, per una part, en la qualitat, la gràcia i la bellesa de les miniatures i de les orles que l'acosten a la manera de fer de Rafael Destorrents i, per una altra, en un dibuix i un modelatge del rostre més modest que impossibiliten atribuir el còdex al dit miniaturista. Planas,[26] a més de recollir la idea de Bohigas, posa en relleu el

23. Clavaria, any 1408 (AHCB), foli CXXv, actualment la cota és Clavaria 1B-XI- 32.

24. J. DOMÍNGUEZ BORDONA, *Miniatura,* vol. XVIII, Madrid, Plus-Ultra, 1958, col·l. «Ars Hispaniae», p. 164. En una publicació anterior l'autor ressenyava el volum, però no hi afegia més informació. J. DOMÍNGUEZ BORDONA, *Exposición de códices miniados españoles*, Madrid, Sociedad Española de Amigos del Arte, 1929, p. 220 (catàleg).

25. P. BOHIGAS, *La ilustración y la decoración del libro manuscrito en Cataluña: Periodo Gótico y Renacimiento*, Barcelona, Asociación de Bibliófilos de Barcelona, 1a part, **, 1965, p. 254; 2a part, ***, 1967, p. 218, núm. 949.

26. J. PLANAS, *La miniatura catalana del período internacional: Primera generación,* col·lecció de tesis microfitxades núm. 1354, Publicacions de la Universitat de Barcelona, 1992 (cota 42 T. M. 186), fitxa 2, p. 530-536; J. PLANAS, *El esplendor del Gótico Catalán: La minia-*

nexe d'unió entre el model valencià del Valeri Màxim (1395) i la còpia barcelonesa (1408), explicant, a través d'exemples pràctics, com la iconografia deriva compositivament i temàticament l'una de l'altra, tot i ser evident la diferència d'estil. Altres dades que ens dóna la seva investigació són les mides de cada una de les caplletres historiades i el foli on es troben, la seva corresponent interpretació temàtica; a més, dóna a conèixer altres imatges com les dels llibres III i IX.

Un altre títol a citar, pel que fa a l'aportació gràfica, és la fitxa de S. Riera,[27] on tenim a l'abast tres imatges més del còdex, concretament dels llibres II, IV i VII. L'última aportació interessant també és de J. Planas,[28] en comparar entre si tres còdexs del Valeri Màxim, dels quals un es conserva a la Biblioteca Nacional de Madrid (ms. 7540, BNM) i els altres dos a l'Arxiu Històric de la Ciutat a Barcelona (L-35 i L-36, AHCB). Les caplletres descrites corresponen als llibres V, VI i IX. A més, l'estudi acaba de completar una part de les imatges que encara mancaven (llibre I i llibre V).

L'estat de la qüestió podria ser molt més ampli (ja que el llibre és una citació obligada a tots els manuals de literatura catalana medieval), però sols faig esment de les principals aportacions.[29] Tot i això, cal remarcar una confusió que van cometre els historiadors entre els dos còdexs dels Valeris conservats a l'Arxiu de la Ciutat de Barcelona, en intercanviar-ne les signatures.[30]

---

tura a comienzos del siglo XV, Lleida, Estudi General i Edicions de la Universitat de Lleida, 1998, tesi doctoral. La tesi és on resideix la major part de la informació, és un resum de la publicació del 1998. Les mides i els temes de les caplletres són els següents: pròleg (f. 1): 67 × 67 mm, fra Antoni Canals entrega la traducció al cardenal Jaume d'Aragó; llibre I (f. 2): 67 × 55 mm, l'emperador; llibre II (f. 24): 59 × 55 mm, clergue impartint classe; llibre III (f. 50): 57 × 43 mm, joventut virtuosa; llibre IV (f. 75): 55 × 53 mm, moderació i temprança; llibre V (f. 100): 54 × 54 mm, clemència i humanitat; llibre VI (f. 128): 49 × 43 mm, castedat; llibre VII (f. 153*v*): 58 × 43 mm, Quint Cecili Metel; llibre VIII (f. 175): 56 × 44 mm, persones acusades i difamades; llibre IX (f. 198*v*): 55 × 50 mm, luxúria i desig carnal.

27. S. RIERA, «Dels dits i fets memorables», dins *La Barcelona gòtica* (catàleg de l'exposició), Barcelona, Institut de Cultura i Museu d'Història de la Ciutat, 1999, p. 186-187.

28. J. PLANAS, «Representaciones de tema clásico en la Corona de Aragón: códices miniados hacia 1400», *Rivista di Storia della Miniatura* (Florència), núm. 4 (1999), *Atti del V Congresso di Storia della Miniatura: La tradizione classica nella miniatura europea*, p. 105-120.

29. Cal fer afegir a la bibliografia la tesi doctoral inèdita de M. JOVER, *La ilustración de los manuscritos clásicos latinos conservados en España*, Pamplona, Universidad de Navarra, 1991, 2 v., on entre altres manuscrits s'estudia aquest còdex.

30. J. DOMÍNGUEZ BORDONA, *Manuscritos con pinturas*, Madrid, Centro de Estudios Históricos, 1933, p. 40-42, 2 v., es confon citant que a l'AHCB es conserven tres Valeri Màxim, en lloc dels dos que hi ha en realitat. A més, també es confon en escriure la ressenya, que correspon al còdex de 1395, i en mostrar la imatge del còdex de 1408. També al catàleg *Documentació*

Anàlisi codicològica[31]

El manuscrit L-35 es conserva a l'Arxiu Municipal de Barcelona, amb el número de registre 1457. L'enquadernació és moderna, de pell negra i gofrada, amb motius d'arabesc daurats, i presenta dos tancadors. Al llom hi ha escrit «Canals. Gesta Romanorum» i la data del 1395. Tant a l'inici del llibre com al final hi ha dos fulls de guarda moderns en blanc. La foliació és de 228 fulls, distribuïts en II+1- 224+ II.[32] És un manuscrit pergaminaci que disposa el pergamí iniciant la seqüència carn/pèl - pèl/carn. La justificació presenta una caixa a mina de plom molt tènue, amb un sistema complet de perforacions al marge dret, cosa que significa que s'usa un mètode de pauta tradicional i de taller. La caixa està formada per 35 línies d'uns 8 mm d'interlineat. Les mesures[33] totals són: V × H 370 (35 + 259 + 76) × 272 (35 + 80.17.80 + 60). La col·lació presenta uns quaderns perfectes de 5 bifolis cadascun, que

Barcelonina sobre el Cisma d'Occident, Barcelona, IEC, 1979, p. 55, catàleg de l'exposició «VI Centenari del Cisma d'Occident. Commemoració sota el patronatge de l'Institut d'Estudis Catalans», es barreja el comentari del còdex de 1395 amb la imatge del manuscrit de 1408. Més tard, J. Planas, als diferents llibres i articles citats, nomena amb la signatura incorrecta el manuscrit de 1408, ja que escriu «L-36» en lloc de la correcta «L-35». Aquest error és seguit per alguns historiadors, com R. Alcoy, «Arts del llibre a Catalunya», a *Arts del llibre, manuscrits, gravats, cartells*, Barcelona, L'Isard, 2000, col·l. «Art de Catalunya», núm. 10, p. 120, o J. Alturo i Perucho, *El llibre manuscrit a Catalunya. Orígens i esplendor*, Barcelona, Editorial 92 i Generalitat de Catalunya, 2000, col·l. «Som i serem», núm. 14, p. 165.

31. Per a la correcta comprensió de la terminologia de l'anàlisi codicològica, remeto a dos diccionaris especialitzats en manuscrits, un de castellà i un de català, que són els següents: P. Ostos, M. L. Pardos i E. E. Rodríguez, *Vocabulario de codicología*, Madrid, Ed. Arco/libros, 1997, col·l. «Instrumenta Bibliologica» (versió espanyola revisada i augmentada del *Vocabulaire codicologique,* de D. Muzerelle, 1985), i el de M. J. Arnall i Juan, *El llibre manuscrit,* Barcelona, Servei de Llengua Catalana de la Universitat de Barcelona i Edicions de la Universitat de Barcelona, i Eumo Editorial, Vic, 2002, col·l. «Diccionaris d'especialitat», núm. 4.

32. A l'interior del volum es conserva una nota escrita a màquina on es diu: «1416 febrer, Barcelona. 170. Valeri Maxim. Gesta romanorum. Traducció catalana de fra Antoni Canals. IMH, AHCB, ms. L-36». Sobre aquesta nota he pogut esbrinar que deriva de l'exposició celebrada a Barcelona arran del Cisma d'Occident, mostra en la qual participava aquest manuscrit amb la signatura número 170. A l'exposició es va donar al manuscrit la datació errònia de 1416 i, a més, va haver-hi una confusió entre les signatures dels dos Valeris conservats a l'Arxiu; *Documentació barcelonina sobre el Cisma d'Occident*...,1979, p. 55.

33. Sobre les mesures, cal dir que són aproximades a la resta dels folis, ja que un còdex pateix múltiples agressions que en fan variar les mides (des de tallar els fulls perquè s'adaptin a un nou format, fins a les condicions climàtiques que deformen els folis...). En aquest cas he pres com a pauta general les mesures del foli 21, que és el que iniciava el tercer quadern, ja que mostrava restes de la justificació. Per exemple, les mesures indicades per R. Miquel i Planas, *Valeri*

sumen un total de 24 quaderns, del 1-22[5] i el 23-24[1], l'últim dels quals és irregular. Els reclams[34] són visibles al marge inferior dret a cada un dels quaderns. No són visibles altres marques als folis. La numeració del Valeri és moderna, feta amb llapis, sigui al marge superior dret o a l'inferior dret. Aquest còdex té l'índex al final del volum, folis 223 a 224.

La decoració del volum es divideix en rúbriques acolorides amb vermell i que conserven al seu costat, escrit en llapis, la lletra corresponent. Hi ha un total de 75 caplletres ornamentades amb motius vegetals i deu caplletres que contenen figuració, i que són les següents: foli 1 (pròleg),[35] foli 2 (llibre I), foli 24 (llibre II), foli 50 (llibre III), foli 75 (llibre IV), foli 100 (llibre V), foli 128 (llibre VI), foli 153*v* (llibre VII), foli 175 (llibre VIII) i foli 198*v* (llibre IX). Els colors de les caplletres són el rosa o el blau. Entre els diferents colors dels vestits dels personatges destaquen el gris, el blau, el vermell, el marró, el verd i el rosa. Les carnacions dels personatges tendeixen al rosa, i presenten certs tocs vermells que donen vida i volum a les figures. Aquests tons rojos s'apliquen al front, al nas, als pòmuls, a la barbeta i als llavis.

Anàlisi dels elements compositius, figuratius i de la iconografia

El volum té deu caplletres miniades.[36] La primera inicial encapçala el pròleg al foli 3 i mostra frare Canals fent el lliurament del seu llibre a un cardenal, identificat com el cardenal Jaume d'Aragó,[37] promotor de la traducció del

---

Màximo dels dits y fets memorables, p. XXV, són 372 × 270 mm; S. RIERA, «Dels dits i fets memorables», 1999, p. 186, 39,7 × 60 cm.

34. A tall de curiositat, cal dir que el reclam del foli 150*v* i del foli 170 està equivocat, i per aquest motiu el corrector afegeix, al costat, la paraula correcta del pròxim volum. He intentat esbrinar si es podria tractar d'un error entre quaderns, però sembla que aquesta possibilitat no és plausible i, per tant, no puc dir a què es deu l'error, si a la còpia d'un altre fragment del mateix o d'un altre llibre. Cal recordar que als manuscrits es treballaven els quaderns per separat.

35. La manera de citar els folis és la més ràpida. Quan es tracta de l'anvers no s'especifica, i sempre que es tracta del revers es manifesta mitjançant una *v*.

36. La documentació fotogràfica presentada en aquest article s'ha escollit en funció del criteri de desconeixença de les imatges. Per aquest motiu en el cas del manuscrit L-35 sols mostro la caplletra del llibre VIII, ja que la resta d'inicials són fàcilment consultables en la bibliografia citada. Per contra, no he tingut notícia de la publicació de la major part de les inicials del ms. L-36 i, per això, incloc totes les fotografies de les caplletres conservades.

37. El cardenal Jaume d'Aragó era el tercer fill de l'infant Pere, comte de Prades, i de Joana de Foix, i cosí de Pere III el Cerimoniós. El 1362 fou nomenat bisbe de Tortosa i el 1369 passà a regentar l'episcopat de València fins a la seva mort, el 1396. Urbà IV el nomenà cardenal.

Valeri. L'orla del pròleg es distribueix al llarg del foli i ocupa els espais en blanc deixats als quatre marges i a l'intercolumni, mentre que a la resta dels llibres l'orla queda truncada i omple sols una part dels marges. Les altres nou caplletres s'emplacen a l'inici de cada llibre sota l'índex de títols corresponents a cada capítol dels dits llibres. Els elements decoratius que integren les orles són un seguit de tiges estilitzades, verticals i horitzontals, que s'entrellacen amb altres formes vegetals ondulants i circulars, de manera que creen un continu contrast entre línies rectes i corbes. D'aquestes tiges, a cops, en neixen fulles llargues i estilitzades i, d'altres, fulles amb formes més arrodonides i plenes, juntament amb un tercer grup de tiges molt subtils que presenten a les terminacions fulles a tres bandes o flors de lis. Altres ornaments visibles als diferents folis són uns lòbuls daurats que neixen de la unió de dues tiges i unes rodones també daurades, de forma estrellada i plena, disperses per l'espai pictòric.

Una decoració marginal més particular és la que veiem en alguns dels folis, com per exemple, al pròleg o a la caplletra corresponent al primer llibre. Al pròleg hi apareix representat l'escut de la Casa de la Ciutat de Barcelona, un rombe daurat i una au. Més curiosa resulta la decoració de la caplletra del primer llibre, sobretot per dos aspectes: per l'estudi del nu i per la representació arquitectònica.

La primera caplletra miniada (lletra *A*, f. 1) correspon al pròleg i representa el moment en el qual el frare Canals ofereix la seva traducció del Valeri Màxim al cardenal Jaume d'Aragó. El frare, vestit amb l'hàbit dels predicadors, mostra agenollat el llibre, que és acceptat pel dit cardenal. L'escena se situa en un interior del qual sols tenim referència pel paviment i el tron en la qual seu el cardenal. El text[38] del pròleg que narra l'escena és el següent:

> [...] lo senyor en Jacme, per la prouidencia diuinal de la Sancta Esgleya Romana Cardenal bisbe de Sabina e administrador del bisbat de Valencia; frare Canals, del ordre dels frares preycadors, [...] donant fi a la sua singular affectio, la obra present, en la qual esuetladament ha treballat, offrir a vostra alta Senyoria.

Consulteu el *Diccionari biogràfic*, vol. II, *D-L*, Barcelona, Ed. Alberti, 1968, p. 458, i el *Diccionari d'història eclesiàstica de Catalunya*, vol. I, *A-C*, Ed. Claret i Generalitat de Catalunya, 1998, p. 418.

38. El text en què em basaré al llarg de la comparació text-imatge és la transcripció feta per R. MIQUEL I PLANAS sobre el Valeri Màxim en dos volums, «El Valeri Màximo en català». En aquest cas concret es tracta de R. MIQUEL I PLANAS, *Valeri Màximo dels dits...*, vol. 1, p. 11, 245-256.

La segona inicial historiada (lletra *P*, f. 2) correspon al primer llibre i mostra un emperador que sosté els símbols del seu poder: la corona, la bola del món i l'espasa. L'escena s'emplaça en un interior, com ens fa notar la pavimentació. J. Planas[39] havia interpretat aquest personatge com l'emperador Juli Cèsar o August, ja que tots dos varen ser divinitzats, però el text de Canals sembla confirmar que es tracta, concretament, de la figura de Juli Cèsar. El text diu així:[40]

> [...] invocació del Valeri. o Cesar-emperador, lo qual ha volgut lo consentiment dels Deus e dels homens esser regiment de mar e de terra [...]. Car si los altres antichs dictadors en lurs exordis e començaments inuocauen Jupiter, lo sobiran deu, els poetes excellents se acomanauen a alguna diuinitat, lo meu poch engyn o saber tan justament recorre a la tua fauor, per dues rahons: la primera, com la tua diuinitat es mes certa que dels altres Deus; la segona, car es semblant hi egual a la diuinitat de ton pare e de ton aui, qui son estats deificats, per la virtut dels quals los sacrificis dels sobirans Deus han rebut gran fauor e honorable crexença [...] Valeri enten per la diuinitat de Cesar la honor del Imperi, car lemperador es dit Deu de la terra.

La tercera caplletra il·luminada (lletra *C*, f. 24) es troba al segon llibre i representa un clergue que fa classe als seus alumnes. El mestre, que està assegut i sosté un llibre sobre les cames, sembla que ensenya un dels alumnes, mentre els altres tres estan llegint del seu propi volum. L'espai, tot i ser representat d'una manera plana, aconsegueix donar la sensació de profunditat gràcies a la posició de dos dels alumnes, que se situen d'esquena al professor. El fragment del text[41] que sembla que segueix el miniaturista es troba a l'encapçalament del segon llibre, concretament al proemi:

39. J. Planas, «Representaciones de tema clásico en la Corona de Aragón: códices miniados hacia 1400», p. 110-111.

40. R. Miquel i Planas, *Valeri Màximo dels dits...*, vol. 1, p. 16, 30-58.

41. R. Miquel i Planas, *Valeri Màximo dels dits...*, vol. 1, p. 81, 17-21. Segons J. Planas, «Representaciones de tema clásico en la Corona de Aragón: códices miniados hacia 1400», p. 111, en aquesta caplletra el miniaturista es desvincula del text: «[...] proponen una disociación entre texto e imagen, eludiendo cualquier referencia al mundo clásico mostrando una escena en la que un clérigo [...] la falta de conexión entre el contenido del Segundo Libro y las imágenes permiten plantearnos si en alguna fase de la ilustración hubo una contaminación iconográfica que desordenara la sucesión de imágenes, situando al frente del Libro Segundo una escena perteneciente al Tercero: Catón educado en casa de su tío materno Marco Druso». És cert que molts manuscrits presenten contaminacions iconogràfiques, però opino que en aquest llibre no seria així. En primer lloc cal dir que moltes de les miniatures presenten una lectura més medieval que no pas clàssica dels arguments, per exemple es veu a través de la indumentària de quasi tots

> Car profitosa cosa es e necessaria, de conexer los príncipis o començaments de la vida e costumes, les quals seruam sots lo noble princep Tiberi emperador, per ço que lo lur estudi aprofite queacom a nostres costumes.

El tercer llibre presenta una inicial miniada (lletra *A*, f. 50) on figura un jove noble muntant a cavall, i que sosté en una mà les regnes mentre a l'altra té una vara. L'escena es desenvolupa a l'exterior, en un terra rocallós. El fragment literari[42] que li correspon ens dóna una informació força general i és el següent:

> E, com en la edat puerill no puscha hom peruenir a tanta gloria, solament tractare de la joventut uirtuosa, prenent la per esperiment e senyal de la uirtut esdeuenidora.

La cinquena caplletra historiada (lletra *T*, f. 75) correspon al quart llibre. En la miniatura, un jove vestit amb gonella curta i capa sosté amb les mans una balança. La bàscula està decantada cap a un costat i el jove sembla que vol equilibrar-la amb el braç, mentre la mira. Gràcies a les cames separades del personatge, sembla que la imatge adquireix moviment i, amb el joc de la balança, profunditat. El text parla de la virtut de la moderació i la temprança en general, fet pel qual l'il·luminador ha triat aquesta personificació seguint els cànons iconogràfics tradicionals.

En la inicial il·luminada (lletra *E*, f. 100) del cinquè llibre es representa una imatge força curiosa. Es tracta de dos personatges que inicien una conversa i un intercanvi.

Un d'ells és una figura exòtica, de pell bruna i que porta turbant. L'escena se situa en un exterior, sobre herba. El text de Valeri[43] que sembla fer referència a la dita imatge és:

---

els personatges, al pròleg, on hi ha representats el pare Canals i el cardenal de València; al llibre IV, en la manera de menjar i el mobiliari, i al llibre IX, en el tema de la coronació de l'amant en l'amor cortès. En segon lloc, no totes les imatges es representen exactament igual que són descrites les històries al text, per exemple l'al·legoria de la joventut, al llibre III, no representa un personatge concret, i el mateix succeeix amb la Luxúria al llibre IX. En últim lloc, sembla una constant el fet que l'escena miniaturada estigui sempre lligada a la introducció del llibre o bé al primer episodi, de manera que si la història escollida és la deAtó i Drus, cal cercar-la ja al c-II (darrere de la introducció al títol i del c-I). Per aquests motius em decanto per una altra interpretació, diferent de la de J. Planas, més d'acord amb el text mateix, que parla de la importància de l'educació al món romà, si bé és evident que la lectura iconogràfica es fa en clau medieval.

42. R. Miquel i Planas, *Valeri Màximo dels dits...*, vol. 1, p. 159-160, 22-26.

43. R. Miquel i Planas, *Valeri Màximo dels dits...*, vol. 2, p. 2, 39-46. L'escena l'havia identificada anteriorment J. Planas, «Representaciones de tema clásico en la Corona de Aragón: códices miniados hacia 1400», p. 111, però sense especificar-ne les fonts.

> [...] de la humanitat, molt clement e piadosa, del Senat de Roma; lo qual, com los legats dels Cartaginesos uenguessen a la dita Ciutat de Roma, ab gran quantitat de moneda per reembre lurs catius, no hauent cura lo Senat de lur peccunia, donals franchament .II. milia. DCCXLIII: jouens, homens vigorosos hi molt exercitats en armes, e de gran rescat.

Per tant, el personatge exòtic seria el representant del poble cartaginès que té la mà plena de monedes per tal de rescatar els seus conciutadans fets presoners pels romans.

El sisè llibre té una caplletra miniada (lletra *A*, f. 128) que representa la personificació de la castedat en la figura de Lucrècia.[44] De les diferents parts que componen la història de Lucrècia, el miniaturista escull el precís moment en el qual la jove es treu la vida amb el punyal. Per aconseguir més patetisme, l'il·lustrador se centra exclusivament en la persona de Lucrècia, asseguda sobre l'herba, amb el punyal a la mà, mentre s'està obrint el coll, del qual raja sang. Amb l'altra mà la protagonista es tapa els ulls en senyal de terror o vergonya pel càstig que s'està infligint ella mateixa. Cal recordar que Lucrècia està fent un gest heroic que és propi dels homes, no de les dones, i d'aquí que, tot i tenir la valentia de suïcidar-se, també mostra una certa por.[45] El text[46] en què es basa la imatge és el següent:

> [...] dix en les derreres paraules de la sua vida: «[...] Per tal que alguna dona, per exempli de Lucrecia, no vischa deshonestament e luxuriosa, mas, que aquella qui volra pendre exempli de la culpa no lexe lexempli de la pena, punischa Lucrecia de si matexa». Cellauos, trahent .I. coltell que tenia amagat dejus lo mantell, degollas, e caygue morta dauant los peus de son marit [...]

La vuitena inicial historiada (lletra *M*, f. 153*v*) correspon al setè llibre i representa un moment particular de la vida de Quint Cecili Metel. El moment triat pel miniaturista és una escena de vida familiar privada, concretament, un menjar a taula (situada en un primer pla) on apareixen tres personatges, una

44. J. Planas, «Representaciones de tema clásico en la Corona de Aragón: códices miniados hacia 1400», p. 110, és la primera historiadora de relacionar la imatge del llibre VI amb la figura de Lucrècia.

45. Valeri escriu a l'inici del primer llibre: «C. I. - Primerament posarem lexempli de Lucrecia, que porta la bandera de castedat romana, lo coratge baroniuol de la qual, per maligna error de fortuna, se mes en cos de fembra», R. Miquel i Planas, *Valeri Màximo dels dits...*, p. 86, 35-38.

46. R. Miquel i Planas, *Valeri Màximo dels dits...*, p. 88, 99-106.

parella i, entremig d'ells, un nen. El text de Canals no dóna gaires detalls sobre l'escena representada i únicament es limita a explicar que Quint Cecili Metel fou molt afortunat de néixer de pares nobles i de tenir una muller casta i abundosa en fills i filles (un total de set). Per aquest motiu, sembla que la capletra faci referència al Quint Cecili Metel de petit, criat en un ambient ric i luxós, i d'aquí l'ús del festí a la taula i de les vestimentes dels tres comensals.

El vuitè llibre (fig. 2) conserva una capletra il·luminada (lletra *P*, f. 175) on hi ha representats tres personatges. Assegut en un tron hi ha un rei que porta el ceptre i la corona. Davant seu es troben dos homes, un d'ells està agenollat a terra i amb els braços creuats en senyal de demanar perdó, i l'altre home s'encarrega de presentar l'anterior davant del rei. L'escena es recrea en un interior. D'acord amb el text de Canals[47] es tractaria de la història de Marc Horaci. Aquest havia estat condemnat a mort pel rei Tul·lus per haver matat la seva germana, però el poble l'absolgué del crim i al final la sentència dictada pel monarca contra Horaci no es va dur a terme.

Finalment, il·lustrant la inicial miniada (lletra *L*, f. 198*v*) del novè llibre hi ha la personificació de la Luxúria, a través de la representació d'una dona, amb una diadema de garlandes al cap, que corona un home, mentre ell accepta submís l'acció. L'escena se situa en un espai verd. En aquest llibre no hi ha una relació directa entre l'escena triada i una part concreta del relat de Canals.

Un dels elements a destacar és el fons de les capletres, que està sempre dividit en dues parts. A la part superior, i ocupant quasi tot l'espai de la inicial, hi ha un fons de malla amb el reticulat en línies verticals i horitzontals, que creen espais quadrats al seu interior, els quals es troben reomplerts, al seu torn, per formes circulars. La part inferior del fons de la capletra és la responsable de situar-nos l'escena en un interior o en un exterior.[48] Per exemple, les escenes

47. R. Miquel i Planas, *Valeri Màximo dels dits...*, p. 226.

48. E. Panofsky, *Los primitivos flamencos*, Madrid, Cátedra, 1998 (1953), p. 37. Panofsky explica que una de les aportacions més importants de la miniatura flamenca va ser que les figures se situessin d'una manera coherent dintre de la perspectiva (amb els murs, el paviment o el sostre en escorç), fet que aconseguí donar la sensació d'un espai habitable. Es tracta del que el mateix Panofsky, a la pàgina 59, anomena «interior per implicació», i que A. Châtelet, «Modalités et origines du réalisme dans l'enluminure parisienne entre 1380 et 1415», a *Flanders in a European Perspective. Manuscript Illumination around 1400 in Flanders and abroad*, International Colloquium Leuven, 7-10 september 1993, Leuven, Peeters, 1995, p. 27-39, explica d'una manera més planera. L'espai interior per implicació seria un espai que a través de línies empíriques intenta suggerir un espai tridimensional realista però al qual manca la capacitat de crear en aquest espai tridimensional una relació amb les figures, de manera que els personatges semblen retallats del fons.

que es poden ubicar a l'exterior es troben al llibre III, on es mostra un fons rocallós, i als llibres V, VI i IX, on els personatges estan sobre la gespa. Les escenes d'interior solen mostrar dues maneres de representar l'espai: una és a través de la pavimentació en diagonal, que seria el cas del pròleg, del llibre I i del llibre IV, mentre que una segona manera és a partir d'altres elements, com una taula (llibre VII, llibre VIII) o unes figures assegudes al voltant d'un personatge (llibre II, llibre VIII); en ambdós casos sols es veu una part del terra pintat d'un únic color, el rosa o el gris. Probablement, la manca de pavimentació en algunes de les escenes d'interiors es deu a un major nombre de personatges, la qual cosa fa que l'espai visible del terra sigui massa petit per poder realitzar aquesta ornamentació.

Anàlisi estilística

Estilísticament, tot i parlar de les caplletres del Valeri Màxim com d'una obra unitària,[49] cal fer algunes matisacions. Penso que es pot parlar d'un artista de més qualitat en algunes de les caplletres i d'un artista no tan reeixit en d'altres.[50] Entre les característiques de l'artista secundari destaca un sentit de la proporció no gaire ajustat, com es pot apreciar als llibres II, VII, VIII i IX. Per exemple, al llibre II el cap del mestre té una mida grossa respecte al cos; al llibre VII, el cap del nen petit és més gran del que seria habitual; al llibre VIII el personatge del rei s'ha d'encorbar per tal de no sobresortir del marc imposat per la caplletra, i al llibre IX la personificació de la luxúria presenta un cànon més alt que el de l'home que corona (cal pensar que potser en aquest cas la desproporció podria ser simbòlica). Una segona característica d'aquest artista és la utilització de tintes fosques per perfilar el rostre i els cabells, la qual cosa crea la sensació que els cabells estan retallats de la cara, a manera de perruca. Finalment, una tercera característica són les carnacions del rostre, que sovint estan poc perfilades, formades a partir d'un color quasi uniforme amb alguns tocs de vermell als llavis i a les galtes, o bé a través d'una gran taca de color rosat.

49. La bibliografia existent no es fa mai ressò dels diferents artistes que poden haver contribuït al volum.

50. La meva proposta és contrària a la que plantejava BOHIGAS, *La ilustración y la decoración del libro manuscrito en Cataluña...,* 1a part, p. 254, on afirma que totes les miniatures són de «idéntica categoría». Penso que al llarg de l'apartat ofereixo prou pautes al lector per justificar la meva posició.

Per contra, l'artista que realitza les millors miniatures que es troben a la resta dels llibres té una altra manera de fer. En primer lloc, aquesta mà principal no està subjecta a les imposicions del marc, per exemple, al llibre I el personatge sobresurt de la caplletra. En segon terme, l'artista és capaç de crear la sensació d'espai real i de dinamisme a partir de les mateixes figures (remeto com a exemple al llibre III o al llibre IV i, alhora, també a través dels interiors pavimentats). En tercer lloc, els rostres estan perfilats a partir de successives capes de pinzellades i de petits tocs de color vermell situats en punts estratègics, com els llavis, els pòmuls, el front, o el coll.

La historiografia, fins avui dia, considera el Valeri Màxim com l'obra propera al miniaturista Rafael Destorrents,[51] però no n'especifica els motius.

Una de les primeres raons que va fer confondre els historiadors sobre l'autoria era de caire documental i es tractava de l'albarà en el qual es pagava Arnau Tollís[52] per haver escrit el Valeri Màxim. Uns dos anys més tard, el 1410,[53] reapareix el mateix escrivent fent un nou encàrrec també per al Consell de Cent, però aquest cop es tracta d'un missal i el document ens informa que el nom del miniaturista que hi intervé és Rafael Destorrents. Per aquest motiu, és a dir, per la coincidència de dos encàrrecs de la Casa de la Ciutat fets a un mateix escrivent en un curt període de temps, algun histo-

51. La bibliografia específica a l'abast sobre Rafael Destorrents és la següent: J. M. MADURELL I MARIMÓN, «Pintores contemporáneos de Lluís Borrassà», *Anales y Boletín de los museos de Arte de Barcelona*, núm. X, vol. III (1952), doc. 568-569, 575, 587, 597-599, 619, 620, 624, 634, 645, 646, 703; J. M. MADURELL I MARIMÓN, «El iluminador de libros Rafael Destorrents. ¿Artífice del Misal de Santa Eulalia?», *Scrinium* (Barcelona, Archivo y Biblioteca Capitular de la S. I. Catedral de Barcelona), fasc. VIII-X (gener-desembre 1953), p. 1-8; J. M. MADURELL I MARIMÓN, «Rafael Destorrents, sacerdote y miniaturista», *Scrinium* (Barcelona, Archivo y Biblioteca Capitular de la S. I. Catedral de Barcelona), fasc. XI-XV (1954-1955), p. 1-5; J. M. MADURELL I MARIMÓN, «Il·luminadors, escrivans de lletra rodona formada i de llibres de cor», *Gesammelte aufsätze zur Kulturgeschichte Spaniens*, vol. 23, 1967, p. 159 (separata); J. PLANAS, «El Misal de Santa Eulalia», *Boletín del Museo e Instituto «Camón Aznar»*, núm. XVI (1984), p. 33-62; J. PLANAS, «Rafael Destorrents: una miniatura inédita en un Libro de Horas del Museo Episcopal de Vic», *D'Art*, núm. 14 (1988), p. 73-81; J. PLANAS, *La miniatura catalana del período internacional. Primera generación*, p. 420-580; F. FITÉ i C. BERLABÉ, «L'estada a Lleida de Bernat Martorell i Rafael Gregori i la policromia del retaule major de la Seu Vella», *Locus Amoenus* (Barcelona, Universitat Autònoma de Barcelona), núm. 2 (1996), p. 103-110.

52. Aquest document està transcrit per R. MIQUEL I PLANAS, *Valeri Màximo dels dits...*, p. XXVI. L'autor el trobà a l'Arxiu Històric de Barcelona, a la sèrie de Clavaria, any 1408, foli CXX*v* (que actualment rep la signatura de 1B-XI-32).

53. La mateixa transcripció la cita MADURELL, «Il·luminadors, escrivans de lletra rodona formada i de llibres de cor», p. 13.

riador[54] va suposar que l'il·lustrador del Valeri era també Destorrents, però les diferències estilístiques deixaren clar que es tractava d'un altre artista.

Hi ha un manuscrit, amb el qual crec que aquest Valeri Màxim pot tenir similituds, que és el breviari del rei Martí (Rothschild 2529, Biblioteca Nacional de França, París). Penso que tant la sensació d'interior per implicació, com algunes particularitats dels personatges permeten acostar els dos manuscrits,[55] si bé les orles i les caplletres són molt diferents. Aquestes diferències en la marginàlia entre els dos manuscrits es poden explicar a través de la coneixença i circulació dels llibres de models, que contenien diverses maneres de realitzar les inicials, els personatges, etc. Concretament, es coneix a la Biblioteca Ambrosiana de Milà[56] un manuscrit bizantí del segle X, el còdex F 12 sup., atribuït a un taller constantinopolità, que té inserits folis d'origen català d'aquestes característiques, és a dir, té uns folis que contenen models de caplletres del segle XIV. Aquests models són un seguit d'inicials que formen en total l'abecedari i que estan distribuïdes en diferents folis en funció de l'estil en què es realitzen. És curiós constatar com el llibre barreja diferents estils, com el més septentrional o el català. Això demostra que un mateix artista té al seu abast tots els repertoris i que en funció de l'encàrrec o del comitent escull l'un o l'altre; d'aquí es pot concloure que dos llibres, tot i seguir un model diferent en l'organització de les caplletres o de l'orla, puguin tenir molts punts de contacte pel que fa a la il·lustració. Encara més evident es mostra el contacte entre el

54. Vegeu P. BOHIGAS, «El miniaturista valencià del Valeri Màxim», p. 255.

55. P. BOHIGAS, *La ilustración y la decoración del libro manuscrito en Cataluña. Periodo gótico y Renacimiento*, 1a part, p. 240-241, s'expressa en aquests termes: «al 1403 el rei Martí demanà a l'abat de Sant Cugat un il·luminador per tal de concloure algunes històries del seu Breviari». En aquell mateix any Joan Ermengol (que havia estat abat de Sant Cugat fins al 1398 i bisbe de Barcelona) encarregà un missal a Rafael Destorrents. El 1407 el rei tornà a demanar un il·luminador, però aquest cop ho féu directament a Joan Ermengol. Tot i que Bohigas admet que no es pot parlar d'un mateix miniaturista, sí que admet les afinitats entre l'autor del breviari i Rafael Destorrents. Aquesta afirmació posa en relleu la manera com un mateix artista, quan se li reconeixia l'èxit, esdevenia l'il·lustrador oficial, i passava a fer obres per al monarca, per a alts càrrecs de l'Església o per al Consell de Cent. Aquests encàrrecs, probablement, es materialitzaven amb el nom de Destorrents, tot i que devia ser un taller format per pocs miniaturistes posseïdors d'una gran tècnica.

56. Sobre aquest punt en concret, remeto a l'estudi de S. P. MADIGAN, «A Fourteenth-Century catalan pattern sheet in Milan», *Scriptorium: Revue Internationale des Études Relatives aux Manuscrits* (Brussel·les, Ed. Centre d'Étude des Manuscrits), XLVII, núm. 1 (1993), p. 26-36. Aquest article, tot i tractar únicament de l'aspecte codicològic i descriptiu del manuscrit, és molt interessant perquè dóna a conèixer uns fulls de models de caplletres del segle XIV.

Valeri Màxim i el missal de Santa Eulàlia[57] (Arxiu Capitular de Barcelona, ms. 116).

El Valeri Màxim L-36 (AHCB)

Sobre el manuscrit L-36 la bibliografia és escassa però coneixem bastants citacions antigues que hi fan referència. La primera veu és de Martorell,[58] qui explica que el manuscrit és del 1395, que conté els nou llibres de Valeri Màxim, en llengua catalana, sobre pergamí i amb unes mides de 25,8 × 36 cm. Però el primer que realment investiga sobre el manuscrit L-36 és Miquel i Planas,[59] que transcriu un document que es troba al foli 1*v*, on hi ha manuscrita una carta que Jaume d'Aragó envià als consellers i la resposta que hi donaren aquests. En un segon article, Miquel i Planas[60] ens descriu el material, que és pergamí, les mides (355 × 260 mm), el nombre de folis (156), l'enquadernació i la rica decoració, feta d'orles i caplletres. La seva anàlisi del còdex explica que s'inicia el manuscrit amb una carta i un rebut que fan referència al dit llibre i al seu trasllat, descriu també la caplletra del pròleg, al foli 3, i fa constància d'una nota del segle XVI a través de la qual sabem que el manuscrit va ser relligat, segons escriu Hieronim Mollet, mestre de l'ofici de l'escrivà del racional des de l'any 1549. Al seu article és on es publica la primera fotografia del manuscrit, concretament del pròleg. Miquel i Planas també remet a les *Rúbriques de Bruniquer*,[61] on es fa constar la

57. P. BOHIGAS, *Missal de Santa Eulàlia*. Madrid, Edilan, 1977. No especifica les diferents mans que intervenen en el manuscrit, de manera que se suposa que per a Bohigas es tracta d'un treball unitari, de la mateixa manera que també ho era el breviari de rei Martí, a P. BOHIGAS, «El miniaturista valencià del Valeri Màxim». J. Planas, als seus diferents treballs, tampoc no aborda la qüestió: J. PLANAS, «El Misal de Santa Eulalia», *La miniatura catalana del período internacional. Primera generación*, i J. PLANAS, *El esplendor del Gótico Catalán. La miniatura a comienzos del siglo XV*. Personalment opino que és una qüestió que cal revisar, ja que ambdós manuscrits combinen caplletres i il·lustracions de gran complexitat.

58. F. MARTORELL Y PEÑA, *Scriptorium Hispaniense Medii Aevi*, part II, vol. II (1891), p. 39.

59. R. MIQUEL I PLANAS, «Estudis històrichs y crítics sobre la Antiga Novela Catalana pera servir d'introducció al Novelari Català dels segles XIV a XVIII», *Bibliofilia*, vol. I, 1911-1914, p. 164-188 (sobre el Valeri Màxim, p. 184-187). Sobre el text transcrit, vegeu l'anàlisi codicològica del manuscrit.

60. R. MIQUEL I PLANAS, «El Valeri Màximo en català», *Bibliofilia*, vol. I, 1911-1914, p. 609.

61. *Rúbriques de Bruniquer. Cerimonial dels Magnífichs Consellers y Regiment de la Ciutat de Barcelona*, vol. I, Barcelona, Ed. Imprempta d'Enrich y Companyía, 1912, col·l. «Documents històrichs inèdits», p. 211.

suma que el Consell de Cent pagà al portador del llibre (50 florins).[62] L'última aportació publicada que caldria mencionar[63] és la de Bohigas,[64] que estableix una relació i comparació entre el còdex ms. 7540 de la Biblioteca Nacional de Madrid i el ms. L-36 de l'AHCB, delimitant un cercle que ell anomena «mestre del Valeri», juntament amb una altra obra conservada a l'Arxiu de la Catedral de València, el manuscrit 47. També en aquest estudi l'autor realitza una breu descripció formal de cada una de les caplletres i mostra una nova imatge que correspon al llibre I.

Anàlisi codicològica

El manuscrit L-36 també es conserva a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona i el seu número de registre és el 1458. El còdex presenta una enquadernació moderna feta de cartró folrat de pergamí fi, amb decoració de motius vegetals al voltant dels quatre marges i dos tancadors als costats. El còdex té dos fulls de guarda moderns. La foliació és la següent: II + 1-49 + I (que equivaldria al número 49 bis) + 50-102 + I (en substitució original) + 103-148 + II; per tant, suma un total de 154 folis. El volum està confeccionat amb pergamí, i inicia la seqüència carn/pèl - pèl/carn. El sistema de pauta usat probablement és un règim complet de perforacions, realitzat amb mina de plom.[65] La caixa presenta 43 línies. Les mesures[66] són: V × H = 356 (35 + 245 + 76) × 258 (28 + 82.20.84 + 44). El manuscrit està format per 16 qua-

62. Sobre aquest document, cal dir que les *Rúbriques de Bruniquer* el citaven, però ni el transcrivien ni especificaven quina havia estat la seva font d'informació. Aquesta informació l'he trobat al *Llibre del Consell* (1B-I-27, AHCB), que correspon al període comprès entre el 1395 i el 1398, f. x.

63. Actualment des de la Universitat de València s'estan duent a terme nous estudis sobre la miniatura valenciana.

64. P. Bohigas, «El miniaturista valencià del Valeri Màxim», *Gesammelte Aufsätze zur Kulturgeschichte Spaniens*, vol. 21; Münster Westfalen, Ed. Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, 1963, p. 256-258; P. Bohigas, *La ilustración y la decoración del libro manuscrito en Cataluña. Periodo Gótico y Renacimiento*, 2a part, p. 218-219, nota núm. 950.

65. El fet que no hi hagi rastre de punta seca, ni de tinta, i que sols sigui perceptible un rastre molt fi, fa pensar que es tracta de mina de plom. Aquest sistema se sol usar complementàriament amb un règim de perforacions, sobre el qual no podem saber res, ja que els folis han estat retallats pel cantó dret (tal com ho demostra l'antiga foliació en vermell, que es troba tallada al marge superior dret al revers dels folis, i al marge superior esquerre a l'anvers dels folis).

66. El foli pres com a model és el foli 15, que correspon a l'inici del tercer quadern, tal com havia pres la mateixa referència del ms. L-35.

derns de diferent quantitat de bifolis, preferentment de cinc, i l'ordre és 1^1, 2^6, 3^4, 4^5, 5^4, 6-9^5, 10^4, 11^5, $12^{5+1/5}$, 13-15^5, $16^{5/5+1}$.[67] Els reclams es troben a tots els quaderns al marge inferior dret. La numeració és moderna, amb llapis, i se situa al marge dret superior dels folis. El volum presenta marques de taller visibles, parcialment,[68] en alguns folis. Les marques s'emplacen al marge esquerre inferior, com es pot veure als folis 35, 36, 42, 43, 127, 130 i 131. L'índex del contingut del manuscrit es troba a l'inici del volum, als folis 2 i 2*v*.

Cal dir que, a partir de la col·lació de manuscrits duta a terme, els quaderns originals i la versió actual no es corresponen. Això es demostra en observar les irregularitats que presenta el text, al qual manquen parts. Per una altra banda, els reclams mantenen la seva situació original al final del quadern i tampoc no es veuen restes de folis partits. Tot això fa pensar que algú, en dates posteriors al 1395, o més ben dit al 1408,[69] va refer els quaderns, traient-ne alguns folis, però mantenint l'estructura primigènia. En una nota manuscrita, ja esmentada per Miquel i Planas,[70] que es troba afegida a l'interior del volum (foli 49*b*), s'explica que un tal Andreu Font s'encarregà de cobrir i clavar el Valeri Màxim. Probablement, en aquesta restauració, duta a terme al segle XVI, es procedí a eliminar alguns folis que es devien trobar en molt mal estat; cal recordar que quan es fa la còpia del Valeri de 1408 es diu explícitament que la raó per la qual es copia el Valeri és el mal estat de conservació en què es va trobar l'original del 1395. Una altra anomalia que confirma aquesta hipòtesi és el quadern dotze, el qual, tot i ser de cinc bifolis, té un foli en blanc (entre el f. 101-102) que no és numerat. Aquest foli, a part de ser de diferent color, presenta una llengüeta a l'esquerra que fa el paper de taló i, per tant, ens indica que originàriament era un bifoli que ha estat tallat i recosit.

67. Aquesta col·lació correspon a l'ordre actual dels quaderns, però no és l'original.

68. Aquestes anotacions servien a l'hora de fer les còpies, i generalment, un cop el llibre estava acabat, no eren visibles, ja que se situaven als marges per tal que quan es tallessin els folis (a una mateixa mida per enquadernar-los) quedés tallat aquest senyal.

69. Dic posteriorment al 1408, ja que quan es féu la còpia manuscrita del Valeri es necessità tenir l'original complet davant dels ulls i, per tant, la supressió de folis ha de ser forçosament posterior.

70. R. MIQUEL I PLANAS, *Valeri Màximo dels dits...*, p. XXIII. L'autor transcriu una citació que es troba en aquest full, i que és la següent:

> Andreu Font scriuent sia donada c.
> Valerio Maximo molt notable y de molt plasent legir,
> segons clarament veuran en lo seu tractat, ara
> nouament fet molt gentil per lo ascriua del rationa
> cobrir y clauar, essent Hieronim Mollet notari de
> Barcelo(na).

Per tant, gràcies a aquestes dades oculars podem deduir que, en origen, el Valeri de 1395 estava format majoritàriament per quinions (cinc bifolis) i, potser, per algun quadern de sis bifolis, a diferència de la col·lació que ens ha arribat fins als nostres dies, que feia pensar en un volum que alternava quaternions i quinions, sense un ordre precís. Aquesta sensació de desordre que es percep fullejant el Valeri, que es podria considerar com a reflex d'un treball seriat mal realitzat, desapareix quan tenim en compte les mutilacions que ha sofert el còdex. D'aquesta explicació es desprèn que estem davant d'un volum realitzat en un taller especialitzat i que es tracta d'un treball molt acurat per part del donant, és a dir, del cardenal de València.

Un dels aspectes singulars que presenta el manuscrit és una nota manuscrita que es conserva al revers del primer foli, en la qual s'especifica que el cardenal de València envià al Consell de Cent, l'any 1395, aquest volum dels *Dits y fets memorables* de fra Canals. A sota mateix del document es troba la resposta dels consellers. A continuació en transcric el text:[71]

> Treslat de la letra quel Cardenal de Valencia trames als consellers de barcellona com los enuia lo present libre
>
> Cars amichs: Com nos, studiant algunes vegades en lo Valeri, veeiam que les/ notables istories e fort excellents auctoritats que alli son posades, si be son/ enteses e considerades son molt profitoses a la anima e al cos, e al regiment de la/ cosa publica e familiar, e axi en temps de guerra com de pau, e en temps de neces/ sitat com de prosperitat, hauem feyt lo dit libre transladar de lati en romanç, per/ ço quels lechs qui no entenen lati, legint e studiant lo dit libre ne retenguessen/ algunes coses profitoses e honorables, segons Deu e lo mon; car en lo dit libre/ se tracta habundantment de totes aquelles coses que son necessaries a fer lom perfet/ e acabat. Lo qual libre es, a nostre parer, fort couinent a tota edat: als de edat/ per-

71. Aquest text està transcrit íntegrament per R. Miquel i Planas, «El Valeri Màximo en català», p. 185-186, i respecte al mateix document vaig trobar una rèplica dintre del *Llibre del Consell* (1B-I-27, AHCB) folis IX*v* i X, on hi ha el text transcrit (la carta i la resposta dels consellers). A més, s'ha de dir que la lletra al *Llibre del Consell* està escrita amb un estil cursiu i irregular, no com la trobada al manuscrit. Tot això em fa suposar que en un primer moment s'envià el volum, juntament amb una carta del cardenal de València, i que la carta es degué copiar immediatament al *Llibre del Consell*, afegint-hi l'anècdota del rebut de pagament de Bartol de Çavalls. Probablement, amb posterioritat el text es traspassà amb bona lletra i cura als fulls de guarda del Valeri. Aquest document que es conserva al *Llibre del Consell* és important perquè no apareix reflectit a la bibliografia sobre el ms. L-36 (1395), si bé Miquel i Planas pogué tenir coneixement que existia, ja que en una nota a peu de pàgina Miquel i Planas esmenta que l'arxiver de la Casa de la Ciutat ha trobat un document en el qual s'afirma que Bartol de Çavalls rep la suma de 50 florins.

feta, per ço que com seran posats en los officis publichs, lo regiment de la cosa/ publicha quels es comanat sia mils administrat e regit; e als fadrins, per ço que/ axi com ara aprenen de legir en romances, dels quals los roman poch profit, apenran/ en aquest, de que no pot esser que non retenguen moltes notables e assenyalades/ coses. E com Nos siam certs que la vostra nobla Ciutat enten mes en lo bon regiment/ de la cosa publica i familiar, que altra Ciutat que Nos sapiam, tant que espill de/ gran exempli pot esser dita; a la qual Ciutat vostra, Nos nos tenim molt per ten/ guts e obligats, per la gran amor que hac al senyor Infant en Pere, pare nostre, e/ a Nos, qui estant fadri nos nodrim aqui, feent nos moltes honors e molts plaers;/ hauem acordat de trametreus lo dit Valeri aromançat, lo qual vos trametem per/ Bartol de Caualls, scriua nostre, qui lo dit libre ha scrit, pregants vos que, haut/ esguart mes a la bona volentat que al do o present queus trametem, vullats ac/ ceptar e tenir per amor de Nos lo dit libre, e rescriure a Nos ara e per tots temps to/ tes coses que puixam complir per honor de vosaltres. E lo Sant Sperit, cars/ amichs, vos vulla tenir en sa guarda. Dada en Valencia lo primer dia de deembre/ layn de la natiuitat de Nostre Senyor MCCC noranta e cinch.

Sota la nota manuscrita hi ha la resposta donada pels consellers de la ciutat:[72]

Molt reuerend pare en Xprist e senyor: Reebuda havem vuy, per Bartol de Caualls, escriua vostre, vna molt grat/ iosa letra vostra, ensemps ab un fort bell e notable libre, appellat Valerio Maximo, transladat de lati en romanç, lo qual/ a Vos, senyor, ha plagut donar a aquesta Ciutat, e al Consell daquella. Per que, senyor, nos e aquesta Ciutat vos/ fem tantes gracies com podem; no solament per la bellesa e notabilitat del dit libre, qui conte actes e materies tocants/ fort altament administració e regiment de cosa publica, e en altra manera tracte aolemnament de moltes istories/ e auctoritats fort notables e profitoses a tota persona constituida en qualsevol edat; mas encara molt mes per la bona/ affeccio que Vos, senyor, per vostra merce hauets en aço mostrada a nos e a aquesta Ciutat, e com laus plau hauer en memo/ ria e per recomenat lo regiment daquella, lo qual, senyor, creem que mitjançant la ajuda de Nostre Senyor sera molt/ illuminat per lo dit libre. E som certs, senyor, que segons la dita vostra letra commemora, aquesta Ciutat hac, axi/ com hauer deuia, gran affectio e bona voluntat al senyor Infant en Pere de bona memoria, pare vostre, e a Vos/ senyor, mentre que erets çi constituit en edat pueril, e ha encara, e, Deu volent, haura tostemps a la vostra molt/ reuerent paternitat, axi com aquella qui deualla de la casa Reyal, e en altra manera, per sa alta dig-

72. Vegeu la nota 54.

nitat, magnanimitat/ e prudencia e altres virtuts ho mereix. E manats, senyor, a nos totes coses en que nos e aquesta Ciutat puxam/ seruir la vostra molt gran senyoria, la qual Deu mantenga per molts anys ab prosperitat de persona e creximent /donor. Escrita en Barchinona a deu dies de Deembre del any Mil trecents noranta cinch.

El volum conserva cinc caplletres historiades als folis següents: foli 3 (pròleg), 4 (llibre I), 67 (llibre V), 116 (llibre VIII) i 132 (llibre IX). També cal destacar un dibuix fet amb tinta molt tènue al foli 146*v*, que representa dos homes que mantenen un diàleg (fig. 1). Un d'ells, situat a l'esquerra del dibuix, sembla un noble per les vestidures que porta: un barret petit, unes sabates de peu llarg i punxegudes, una jaqueta (sobre la gonella) d'amples i llargues mànigues i estreta a l'alçada de la cintura per un cinturó, de manera que el mateix vestit cobreix alhora les cuixes i, finalment, unes mitges. L'altre personatge sembla d'un estatus inferior per la menor qualitat de les vestimentes: duu una túnica llarga i ampla que li arriba per sobre dels genolls, a sota vesteix una camisa, porta mitges, sabates curtes, un barret i un bastó. Tots dos homes semblen mantenir una conversa, per la disposició dels cossos, que estan presentats en un perfil de tres quarts a l'espectador, i pels gestos de les mans. El dibuix està incomplet, com es pot intuir, ja que el rostre del senyor ha quedat sense perfilar.

La resta de caplletres són ornamentades a còpia de fullatge i d'or. Els colors més emprats són, bàsicament, el rosa pàl·lid, el blau clar i el blau fosc i el vermell.

FIGURA 1. Valeri Màxim, *Dels dits y fets memorables*, L-36 (AHCB). Dibuix a tinta, foli 146*v* (dibuix de mà propia).

Anàlisi dels elements compositius, figuratius i de la iconografia[73]

En el manuscrit L-36 la decoració ornamental se situa als marges del foli. Ocupant els espais verticals, hi ha una tija llarga i prima decorada a còpia de nusos, de formes romboïdals o de fulles carnoses que s'hi enreden. Als espais horitzontals dominen les àmplies fulles, de moviments circulars, típiques de l'orla valenciana. Aquestes formes circulars, que trobem dibuixades al marge inferior i que contenen figuració al seu interior, recorden vagament les formes emprades als manuscrits italians de finals del segle XIII o inici del XIV. Al voltant del fullatge principal hi ha altres variants ornamentals, com els cercles estrellats o les flors estrellades.

Al pròleg trobem la decoració marginal més interessant en la pintura de dos àngels que sostenen l'escut reial, del pare del cardenal (però es troben en mal estat de conservació), i de dues aus inscrites en els cercles dels fullatges (fig. 3). Al primer llibre, en lloc dels ocells hi ha un simi que sosté una bola entre les mans. I al cinquè llibre, entre la decoració vegetal, hi ha dos rostres (un dels quals es troba molt malmès) (fig. 5).

La primera caplletra il·luminada (lletra *A*, f. 3) correspon al pròleg (fig. 3). A la inicial es representa el moment en el qual el frare Canals, agenollat, ofereix la traducció al cardenal de València, assegut en un tron. Al darrere de Canals hi ha un tercer personatge no identificat.[74] L'ofrena té lloc en un espai privat interior, com es pot deduir a través de la pavimentació.

El primer llibre (fig. 4) presenta una inicial historiada (lletra *P*, f. 4) que recorda molt l'anterior. En aquesta, un senyor ofereix un llibre a l'emperador. Bohigas[75] explica que el donant seria el mateix autor que regala el seu llibre a l'emperador romà, però sense donar-ne més detall. Si recordem la invocació de Valeri a Juli Cèsar, sembla clara la identificació dels dos personatges de l'escena: Valeri i Juli Cèsar. L'ofrena té lloc en un ambient interior ricament decorat, com s'intueix per les robes roges del baldaquí.

La tercera caplletra miniada (lletra *E*, f. 67) correspon al llibre cinquè (fig. 5): hi ha un total de quatre figures. A l'esquerra hi ha dos homes; tots dos

73. En la descripció de les diferents caplletres historiades sols recorro al text si es dóna el cas que la versió oferta al Valeri L-35 s'allunya de la versió del ms. L-36.

74. Una possible lectura del personatge desconegut podria ser que es tracta d'un retrat imaginari de Valeri Màxim. Alguns dels motius que m'ho fan pensar és que està situat just darrere de Canals, cosa que obligatòriament estableix un lligam entre el personatge i el religiós, però no vesteix el seu mateix hàbit. Un segon motiu és perquè el text del qual parlem no és una obra original de Canals, sinó la traducció de l'autor romà.

75. P. BOHIGAS, «El miniaturista valencià del Valeri Màxim», p. 256.

porten el cap cobert i un d'ells és de pell bruna. Al cantó dret hi ha els altres dos personatges amb el cap descobert. La pintura ha desaparegut quasi totalment de l'escena, a excepció del vistós vestit blau que duu un dels personatges. Bohigas[76] descriu el rostre de tres dels senyors dient que presenten fesomies mongòliques.

La quarta inicial il·luminada (lletra *P*, f. 116) es troba al llibre vuitè (fig. 6). L'espai està ocupat per quatre personatges. L'emperador es troba a l'esquerra de la caplletra, amb la corona i l'espasa, i davant seu hi ha els altres tres senyors: dos d'ells estan drets i un tercer amb el gest d'agenollar-se.

El novè llibre (fig. 7) conté l'última caplletra historiada (lletra *L*, f. 132) del volum. S'hi representa l'al·legoria de la luxúria, personificada en una dona que corona un home agenollat davant seu.

La mala conservació del volum, amb tintes corregudes, tintes que han desaparegut, etc., complica la lectura de les imatges. Al manuscrit L-36 sols hi ha restes de pavimentació a la il·lustració del pròleg (es tracta de rajoles romboïdals negres i blanques), i la resta de caplletres presenten un fons de malla grana que de vegades ja no es conserva.

Anàlisi estilística

El mal estat de conservació del volum dificulta especialment la seva lectura estilística, però a partir d'alguns detalls pictòrics, penso que és possible afirmar que ens trobem davant d'un artista d'alta qualitat. Una clara mostra n'és un dels rostres que apareixen encerclats per l'orla, creant una mena de clipi, al llibre V (fig. 5). D'aquest cap cal destacar-ne les encarnacions fetes a partir de lleus pinzellades roses i blanques, alhora que la factura molt acurada dels cabells. Aquesta imatge del rostre, de la mateixa manera que la figura de l'àngel que s'agafa a la tija al pròleg (fig. 18*a*), denoten una clara ascendència italiana.

La documentació ens permet saber que el manuscrit L-36 és obra d'un taller valencià, fet que també es pot corroborar a través de l'anàlisi estilística. Entre les característiques que Villalba[77] remarca com a pròpies de la miniatura valenciana, destaquen:

76. P. Bohigas, «El miniaturista valencià del Valeri Màxim», p. 256.

77. A. Villalba Dávalos, *La miniatura valenciana en los siglos XIV y XV*, Diputación de Valencia, Institución Alfonso el Magnánimo, Servicio de Estudios Artísticos, 1964, col·l. «Cuadernos de arte», núm. 12.

> [...] hojas carnosas en rosa, azul, verde, modeladas por un tono más oscuro del mismo color, y formando el nervio finos trazos o punteado en blanco. De las hojas parten estilizados tallos dibujados a pluma, que terminan en hojas o flores coloreadas. Abundantes puntos dorados salpican los espacios libres y alguna que otra figura humana o animal, contribuye todavía a una mayor animación de la orla, sin faltar alguna otra cabecita o mascarón.[78]

A més, l'autora també cita les diferents influències de la miniatura valenciana, que són la italiana i la francesa, durant els tres primers quarts del segle XIV, i la catalana, des de finals del mateix segle.[79]

Un dels miniaturistes valencians més importants a finals del segle XIV és Domingo Crespi.[80] La seva figura va lligada a encàrrecs de gent important, com un leccionari que demanà el capellà del rei Pere III, dos saltiris per a la catedral de València i el *Llibre del Consolat de Mar* per ordre del Consell de Cent.

Crec que, de la mateixa manera que el manuscrit L-35 no és de la mà de Destorrents, sinó d'un col·laborador, el manuscrit L-36 no és de Domingo Crespi, però sí d'un entorn pròxim. M'ho fa pensar el reconeixement artístic de què gaudí Domingo Crespi a València entre finals del segle XIV i inicis del XV, cosa que el posà en contacte amb les capes més poderoses de la societat. Recordem que treballà per a la mateixa catedral de València, d'on fou cardenal Jaume d'Aragó. Tot i que el *Llibre del Consolat de Mar*[81] (Arxiu Municipal Ciutat de València) realitzat per Crespi ja és del 1407, es poden trobar força punts de contacte amb el ms. L-36 (1395) en la manera de realitzar les orles i la decoració marginal d'alguns folis, o en la resolució de les caplletres, a partir d'un doble fons, un de malla i un de més real, com és visible als folis 15, 22 o al foli 96.

78. A. VILLALBA DÁVALOS, *La miniatura valenciana en los siglos XIV y XV*, p. 49.

79. A. VILLALBA DÁVALOS, *La miniatura valenciana en los siglos XIV y XV*, p. 44.

80. Sobre Domingo Crespi, consulteu: J. SANCHÍS SIVERA, «Pintores Medievales en Valencia», *Estudis Universitaris Catalans* (Barcelona, Ed. Avenç), núm. VI (1912), p. 211-246, concretament p. 221-222; ALMARQUE VÁZQUEZ, «Leonart y Domingo Crespi. Miniaturistas valencianos del siglo XV», a *Archivo de arte valenciano*, 1920, núm. VI, p. 13-22; VILLALBA, *La miniatura valenciana en los siglos XIV y XV*, p. 50-62; CERVERO GOMIS, «Pintores valentinos, su cronología y documentación. Apéndice», a *Archivo de arte valenciano*, any XXXVI/XLII, 1965/1971, p. 22-26, 23-36.

81. A. FERRANDO FRANCÉS, *Llibre del Consolat de Mar (Arxiu Municipal de València), any 1407*, Paterna, Vicent García Editores, 1977, edició facsímil.

Comparació entre el Valeri Màxim L-35 i L-36 (AHCB) i el manuscrit 7540 (BNM)

Als dos manuscrits estudiats cal afegir-hi un tercer Valeri Màxim que es conserva a la Biblioteca Nacional de Madrid amb la signatura 7540.[82] Aquest manuscrit 7540 BNM és important amb vista a la comparació, ja que es pensa que podria ser l'original en llatí a partir del qual el pare Canals féu la seva traducció. Les raons aportades per aquesta hipòtesi són l'escut de Jaume d'Aragó al pròleg (com també es troba al Valeri Màxim L-36) i la base literària.[83]

Aquest estudi comparatiu pretén, un cop ja han estat degudament estudiats els dos manuscrits, veure les seves diferències i afinitats per tal d'entendre com s'establia el procés de còpia d'un manuscrit a un altre.

Per tal de poder dur a terme aquesta anàlisi em basaré en els quatre aspectes en els quals he plantejat l'estudi concret dels manuscrits: la codicologia, l'estudi dels elements figuratius i compositius, la iconografia i l'estil.

L'anàlisi codicològica permet extreure algunes idees importants. La primera es basa en la riquesa dels dos manuscrits del Valeri, el ms. L-35 i el ms. L-36 de l'AHCB, que estan realitzats íntegrament en pergamí, en un moment en el qual es troben nombrosos volums ja realitzats amb paper. En segon lloc hi ha un fet curiós, que és la còpia del text. El manuscrit L-36 (1395) presenta unes mides dels folis més reduïdes respecte al ms. L-35 (1408); a més a més, el nombre de folis dels dos manuscrits varia considerablement: és de 154 folis al ms. L-36 (1395) i de 228 folis al ms. L-35 (1408). Per tant, aquestes diferències signifiquen que a l'hora de fer la còpia es va voler donar al text del ms. L-35 (1408) més vistositat i fer-lo més entenedor (amb més espais i lletres més grosses). El sistema de còpia, però, no sembla haver canviat gaire, ja que tots dos manuscrits estan realitzats bàsicament a partir de quaderns de cinc bifolis.

Una última diferència es troba en la tècnica dels ors. Al Valeri L-36 (1395), l'or s'utilitza per fer el marc de la inicial, a la malla del fons de la cap-

82. A partir del manuscrit 7540 de la Biblioteca Nacional de Madrid, he dut a terme un estudi comparatiu entre aquest i els altres dos manuscrits, en els aspectes compositiu i iconogràfic, que són els dos punts en els quals els manuscrits L-35 i L-36 podien evidenciar una influència directa respecte del manuscrit 7540.

83. Sobre l'estudi literari remeto a Avenoza, «Traducciones del Valerio Máximo en la Edad Media Hispánica». Han parlat d'aquest manuscrit P. Bohigas, «El miniaturista valencià del Valeri Màxim», i J. Planas, «Representaciones de tema clásico en la Corona de Aragón: códices miniados hacia 1400».

lletra, a l'orla i als besants. Al manuscrit L-35 (1408) l'or se segueix utilitzant a les mateixes zones, però amb una intensitat menor i amb una altra tècnica. Al volum L-36 (1395) l'or té un tacte voluminós i a les parts on ha saltat el full d'or es veu una massa blanca, mentre que al manuscrit L-35 (1408) l'or és una superfície quasi plana, i als trams en què ha marxat el pa d'or es veu el full del pergamí.[84] Aquesta utilització de diverses tècniques demostra que els dos manuscrits provenen de dos sistemes de treball de tallers diferents.

Sobre l'anàlisi dels elements compositius i figuratius, el manuscrit 7540 de la BNM presenta una orla al pròleg, foli 2, que recorda la distribució del foli que fan els llibres jurídics italians. Es tracta d'una trena que recorre tots els espais lliures; a més, té besants d'or i flors. Els altres nou llibres tenen una orla que ocupa els espais buits deixats pels marges superior i inferior del foli. De la caplletra situada al text[85] sol sortir-ne una antena, de decoració molt sòbria, que busca la unió amb les branques dels marges dels folis. Es tracta de branques molt fines i de formes dinàmiques que acaben en fulles de trèvol, més carnoses o més punxegudes. D'aquesta distribució, el Valeri L-36 (1395) en recull una part al foli del pròleg, on s'observa la mateixa trena del manuscrit 7540, però al volum L-36 (1395) sols ocupa l'intercolumni central, usant en les altres dues columnes un altre motiu típicament italià, com són les tiges amb nusos, acabades amb formes circulars. També a dos manuscrits, el ms. 7540 (BNM) i el ms. L-36 (1395, AHCB) es repeteix l'escut al centre de la composició. A les altres nou caplletres, el manuscrit L-36 (1395) manté una disposició bastant semblant a la del manuscrit 7540 (BNM), agrupant la decoració marginal als marges superior i inferior, però l'estil del fullatge ha pres molt més cos, i fins i tot de vegades apareix una rica decoració marginal.

El manuscrit L-35 (1408) continua al pròleg la tradició d'un element que decori l'intercolumni central, tot i que en aquest cas no es tracta d'una trena, sinó d'una tija, i continua usant aquest mateix espai per a l'escut. Els canvis, però, són notables en la decoració marginal, que es mostra molt més lliure en no haver d'enfilar-se per les tiges rectes dels manuscrits anteriors. Són unes tiges i unes fulles molt més fines que les del manuscrit L-36 (1395) i presenten una major varietat d'elements. A la resta dels llibres la decoració marginal es desenvolupa, majoritàriament, a l'intercolumni central i als marges superior i

84. En el cas del manuscrit L-36, crec que es tracta de la tècnica de fixar l'or a partir del guix, i en el segon cas a partir d'una cola aràbiga; per a més detall, consulteu: *De Arte Illuminandi e altri trattati sulla tecnica della miniatura medievale*, a cura de Franco Brunello (cur.), Vincenza, Ed. Neri Pozza, 1992 (1975), col·l. «Arti e Tecniche», núm. 1, p. 83-87, 137-139.

85. Cal recordar que aquest manuscrit, pel fet de ser una còpia en llatí, presenta el text envoltat de la glossa i que les miniatures s'insereixen en el text.

inferior del foli, tot i que presenta moltes variacions. Pel que fa al fons de les inicials, el manuscrit ms. 7540 (BNM) presenta també el fons de les caplletres dividit en dues parts. Algunes escenes tenen lloc en un exterior i d'altres en un espai intern. Quan es tracta d'escenes en un interior, el paviment es representa a manera d'escacs (llibre I, llibre II, llibre VII, llibre VIII), mentre que si es tracta d'un exterior es veu una única franja del terra en un únic color (llibre IX). La resta de caplletres omplen tot el fons amb la malla (pròleg, llibre III, llibre IV, llibre V, llibre VI). La malla està realitzada en línies diagonals, de manera que crea rombes, dins dels quals es dibuixa una creu i quatre punts en els espais intermedis.

Aquest canvi en el fons és important en la mesura que hi ha una evolució molt clara del ms. L-36 (1395) al ms. L-35 (1408), ja que al primer sols hi ha una voluntat de destacar els personatges sobre un fons a manera de tapís, a excepció d'alguna escena interior; mentre que el ms. L-35 (1408) té un interès a l'hora de situar els personatges en un determinat ambient, sigui interior o exterior. D'aquesta manera, tot i que una part important del fons continua sent de malla (cosa que dóna una sensació d'irrealitat), per altra part s'aconsegueix donar un mínim de versemblança a les escenes intentant emmarcar la història en el seu espai més idoni. Així, l'escena del jove cavalcant es desenvolupa en un terra rocallós, o l'escena de luxúria en un espai verd, probablement un jardí; mentre que altres imatges, com poden ser l'impartiment de la lliçó o un àpat, es desenvolupen a l'interior.

Pel que fa a la comparació de la iconografia en les caplletres historiades,[86] un dels aspectes força visibles, a primer cop d'ull, resulta el nombre de personatges que se solen representar a cada caplletra. Tot i ser diferent en funció de cada història, cal remarcar que el ms. L-35 (1408) és el que tendeix a ser més sintètic, ja que usa una quantitat menor de figures a l'hora de representar els temes escollits. En segon lloc, el ms. 7540 BNM tendeix a augmentar el nombre de figures a les escenes, tot i mantenir-se força igualat amb l'anterior. El ms. L-36 (1395) és el que té més necessitat de cobrir els espais amb més figures (recordem que hi falten imatges i, per tant, aquest recompte és parcial). Per exemple, tant al pròleg, com al llibre I, o al llibre VIII, el ms. L-35 (1408) i el ms. 7540 (BNM) inclouen una figura menys que el ms. L-36 (1395), i a la resta d'imatges el ms. L-36 (1395) sempre iguala o supera en nombre de personatges els altres dos còdexs. Com és lògic, la quantitat de figures en condiciona les dimensions, és a dir, les figures

86. La descripció detallada de cada una de les caplletres del manuscrit 7540 de la BNM es troba a l'article de P. Bohigas, «El miniaturista valencià del Valeri Màxim».

del ms. L-36 (1395) resulten més petites que les del ms. L-35 (1408) i del ms. 7540 BNM.

Cada una de les escenes representades, tot i dependre l'una de l'altra (recordem que provenen d'un original-model-còpia), mostra les seves particularitats, alhora que també es percep el seu transvasament iconogràfic.

Al pròleg, el ms. L-35 (1408) segueix de prop la representació del ms. L-36 (1395) de l'oferiment del llibre per part de Canals al cardenal de València, tot i que al ms. L-36 (1395) hi ha un personatge més a l'escena. En canvi, al ms. 7540 (BNM), tot i tractar-se també d'una ofrena d'un llibre, els dos senyors que hi ha representats tenen un altre aspecte. Bohigas[87] exposa que un dels personatges és un oferent sense identificar, vestit de rosa clar (mentre que als altres llibres es tractava del frare Canals), i l'altre és un emperador, amb una espasa i triple corona al cap, que rep el present. Aquesta imatge del donant i l'emperador és una escena que d'alguna manera es repeteix als dos altres manuscrits, però encapçalant el llibre I, per exemple, al ms. L-35 (1408) hi ha només l'emperador i al ms. L-36 (1395) hi ha els dos personatges.

Una altra diferència lògica que cal destacar és el paper del posseïdor del manuscrit. Al ms. L-35 (1408), a la zona inferior de l'intercolumni central hi ha representat l'escut de la ciutat de Barcelona (de forma romboïdal), ja que es tracta de la còpia encarregada pels consellers de la dita ciutat. Al ms. L-36 (1395) també hi ha un escut (sostingut per dos àngels) que ocupa el mateix espai: es tracta de l'escut de Jaume d'Aragó; estaríem dient, doncs, que el donant volia fer constar expressament el seu escut al manuscrit, tot i que havia de ser una còpia per a la ciutat de Barcelona. Al ms. 7540 (BNM), en canvi, hi ha tres escuts; ocupant l'espai inferior central de l'intercolumni hi ha l'escut del pare del cardenal, l'infant Pere d'Aragó, i els altres dos dels laterals són l'escut del comtat d'Urgell. El primer d'aquests escuts també apareix a la còpia valenciana.[88]

Finalment, en la qüestió estilística cal remarcar que si bé la disposició de l'orla al foli no varia gaire, i segueix en molts casos una disposició igual, sí que canvia l'estil de fer la decoració marginal, el tipus de vegetació (fulles, tiges), els besants d'or..., i les mides o gruixos dels dits fullatges. D'aquesta manera es veu una evolució del manuscrit 7540 (BNM), de formes més franceses, al manuscrit L-36 (1395), de tarannà més italià, i del ms. L-36, a les formes més autòctones del ms. L-35 (1408).

87. P. Bohigas, «El miniaturista valencià del Valeri Màxim», p. 255.

88. Sobre la descripció dels escuts, remeto a l'estudi de P. Bohigas, «El miniaturista valencià del Valeri Màxim», p. 255-256.

Conclusions

En l'article s'ha estudiat individualment el manuscrit L-35 (1408) i el manuscrit L-36 (1395), per tal de poder comparar els dos còdexs i arribar a unes conclusions sobre el sistema de treball a l'edat mitjana i, concretament, sobre la còpia de manuscrits.

Algunes de les conclusions a què podem arribar després d'estudiar els dos Valeri Màxim és que, dins de la producció de manuscrits en època medieval, el sistema de còpia presenta diferents graus de concreció en funció de les diferents parts que conformen un manuscrit, és a dir, que la major o menor influència del model sobre la còpia varia segons si es tracta del text, dels quaderns, de la col·lació, de la composició, de la iconografia o de l'estil. Una de les qüestions que cal tenir en compte en el procés de còpia és el treball que està subjecte a una còpia mimètica i el que, en canvi, pot ser més lliure. D'aquesta manera el text arromançat del Valeri Màxim és sempre el mateix, però el còdex L-35 (1408) respecte del ms. L-36 (1395) ha canviat la mesura dels caràcters per tal de fer una obra més solemne, i els folis són també més grans. La col·lació, però, coincideix a tots dos volums, i és majoritàriament de cinc bifolis.

La composició de l'element figuratiu al foli quasi no varia del manuscrit 7540 al ms. L-36 (1395) i al ms. L-35 (1408): en tots tres casos és una caplletra il·luminada de la qual neixen antenes que s'enfilen pels espais intercolumnars i marginals a manera de fullatges vegetals. El que varia considerablement és l'estil d'aquesta decoració marginal, que s'adequa als estils de cada un dels llocs on ha estat realitzat: a Avinyó el manuscrit 7540, a València el ms. L-36 (1395), i a Barcelona el ms. L-35 (1408).

La iconografia de les inicials també varia en funció d'una imatge més simbòlica o amb un nombre reduït de personatges, com es dóna al ms. 7540 i al ms. L-35 (1408), o bé d'una imatge més narrativa on prima una representació més detallista del text, com veiem al ms. L-36 (1395). Per tant, a la iconografia es dóna el cas particular que la còpia es pot relacionar més directament amb l'original que no pas amb el model, tot i que probablement l'artista del Valeri Màxim L-35 (1408) no va tenir entre les mans el manuscrit 7540 i en canvi sí que coneixia el ms. L-36 (1395).

Un cop exposades aquestes conclusions, i juntament amb la resta de la comparació explicada al treball de recerca dins l'apartat anterior, crec que podem afirmar que el sistema de còpia utilitzat entre el ms. L-36 (1395) i el ms. L-35 (1408) es basa en una còpia força literal dels elements formals (text, quaderns, composició), una còpia amb algunes variants en la iconografia i una altra còpia totalment lliure en l'estil.

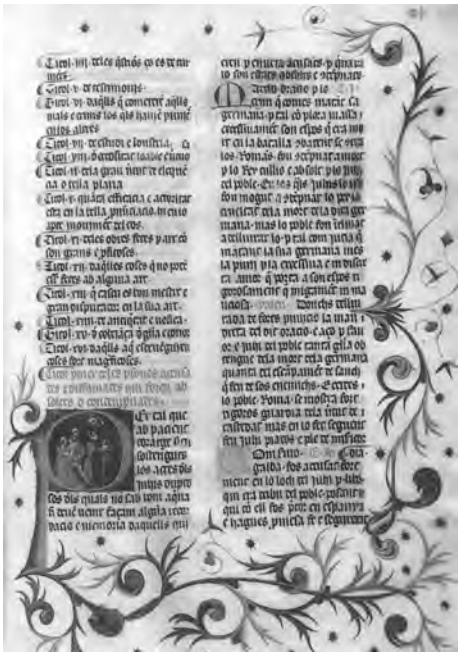

FIGURA 2. Valeri Màxim, *Dels dits y fets memorables,* L-35 (AHCB). Orla i capletra del llibre VIII, foli 175.

FIGURA 3. Valeri Màxim, *Dels dits y fets memorables,* L-36 (AHCB). Orla i capletra del pròleg, foli 3.

FIGURA 4. Valeri Màxim, *Dels dits y fets memorables,* L-36 (AHCB). Caplletra del llibre I, foli 4.

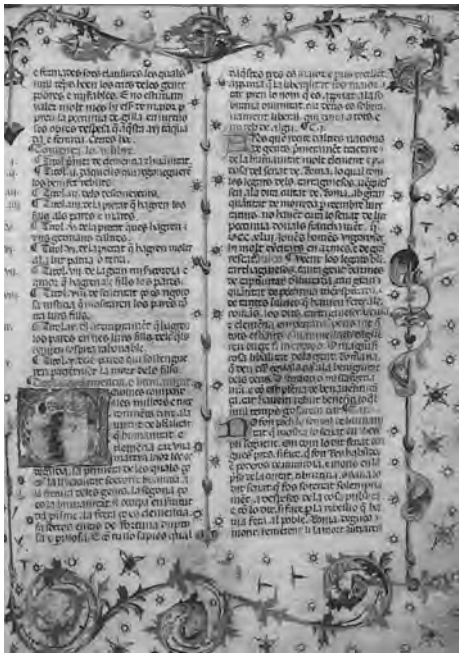

FIGURA 5. Valeri Màxim, *Dels dits y fets memorables,* L-36 (AHCB). Caplletra del llibre V, foli 67.

FIGURA 6. Valeri Màxim, *Dels dits y fets memorables,* L-36 (AHCB). Caplletra del llibre VIII, foli 116.

FIGURA 7. Valeri Màxim, *Dels dits y fets memorables,* L-36 (AHCB). Dibuix a tinta, del llibre IX, foli 146*v* (dibuix de mà pròpia).